

LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD TARVASTU KIHELKONNAS

Ahto Kaasik

Kogumiku koostamist rahastas Eesti Rahvakultuuri Keskus

Kogumiku koostamises osalesid MTÜ Põline Pere ja Hiite Maja SA.

Tekst ja fotod: Ahto Kaasik

Väljaandja: Hiite Maja SA © 2023

Esilehe foto: Tarvastu Hiiemägi, Ahto Kaasik

Käesolev kogumik on koostatud MTÜ Lilli Looduskeskuse projekti „Tutvustame lastele Mulgimaa looduslikke pühapaiku” raames. Projekti rahastaja on Eesti Rahvakultuuri Keskus.

SISUKORD

SISUKORD.....	1
SISSEJUHATUS.....	3
MIS NEED PÜHAPAIGAD ON?.....	4
SOOVITUSI PÜHAPAIKADE KÜLASTUSEKS.....	6
TARVASTU GÜMNAASIUM ANNAB EESKUJU.....	14
HEAD TAVAD.....	15
TARVASTU KIHELKONNA PÜHAPAIGAD.....	16
Pühad puud.....	16
Hiiekohad.....	16
Pühad veed.....	17
Pühad kivid.....	18
Ahikotused.....	18
Liukivid.....	19
Virve- ehk ristipuud.....	19
Pühapaigad ja vaimuilm.....	20
Pühapaigad kiriku kõverpeeglis.....	20
Senine uurimine.....	21
Tarvastu kihelkonna pühapaigad Looduslike pühapaikade kaardil.....	23
MÕNNASTE KANDI PÜHAPAIGAD.....	24
Mõnnaste Toome Suurvare.....	24
Mõnnaste Uisavare.....	32
Kalbuse Urri ahikotus.....	35
TARVASTU KANDI PÜHAPAIGAD.....	37
Tarvastu Hiiemägi.....	37
Kivilõppe Kalevipoja kivi.....	46
Pikru / Ämmuste Eerismägi.....	49

Vanasaar.....	52
Soe Ronimäe allikas.....	57
VOORU KANDI PÜHAPAIGAD.....	59
Vooru Tamm.....	60
Vooru Silmarohu allik.....	64
Vooru Eluhallik.....	67
Vooru Kalmemägi.....	70
VALIK PÄRIMUSI TEISTEST PÜHAPAIKADEST.....	77
TARVASTU KIHELKONNA TEADAOLEVAD AJALOOISED LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD.....	85
TARVASTU KIHELKONNA REGILAULE HIITEST.....	88
LOODUSES LIIKUMISE ÕIGUSED.....	92
VAATA LISAKS.....	94
LÜHENDID.....	96

SISSEJUHATUS

Käesolev kogumik tutvustab Tarvastu kihelkonna ajaloolisi looduslikke pühapaiku. See juhendmaterjal on mõeldud õpetajatele, lastevanematele ja teistele huvilistele, kes soovivad põliseid looduslikke pühapaiku tundma õppida ja neid lastele tutvustada.

Hiied, pühad lätted, kivid, puud ja teised looduslikud pühapaigad moodustavad olulise osa Eesti ja sealhulgas ka Mulgimaa loodus- ja kultuuripärandist. Pühapaiku tundes ja hoides tunneme ja hoiame oma kodu ja kodumaad. Pühapaikadega seotud pärimusi ja tavasid edasi kandes hoiame oma juuri ja sirutame vaimu. Nende põnevate pärandipaikade külastamiseks tuleb looduses liikuda, mis omakorda on tervislik ja arendav.

Kogumiku eesmärk on pakkuda andmeid, selgitusi, soovitusi ja viiteid, mis aitaksid korraldada lühemaid või pikemaid retki Tarvastu kihelkonna pühapaikadesse. Siit leiab teejuhised tosina pühapaiga külastamiseks, nende paikade kirjelduse ja valiku pärimusi. Samuti on lisatud erinevate pühapaigatüüpide üldised kirjeldused, pühapaikadega seotud tavade tutvustused ning soovitusel, millele neis paigus tähelepanu pöörata ning mida seal teha.

Eesti koolid on viinud lapsi looduslikesse pühapaikadesse ja tutvustanud nende pärandit üle saja aasta. Sellega on õpetajad andnud hindamatu panuse kohamälu ja juurte edasikestmisse. Käesoleva kogumikuga täname eelkäijaid ning soovime olla abiks selle töö jätkamisel.

Tarvastu kihelkonna hiieretk Tarvastu Hiiemäe nõlval 10.2020. Kuva: Liisa Kaasik

MIS NEED PÜHAPAIGAD ON?

Looduslikud pühapaigad on loodusliku tekkega kohad, millega on seotud eriline vaimne pärand. Seal on käidud ja käiakse tänapäevalgi tuld tegemas, tervendamas, ande viimas, nõu pidamas, palumas, tänamas, töötamas ning jõudu kogumas. Seal käiakse ka pulmade ja matuste ning lapse sünni puhul. Pühade aegu aga on seal tavaks laulda, mängida ja tantsida.

Kultuuriministeeriumi looduslike pühapaikade arengukava kohaselt on pühapaigad eesti kultuuri oluline osa, millel on nii minevikuline kui ka olevikuline väärtus. Arengukavas seisab:

„Looduslikud pühapaigad on loodusliku välisilmega paigad ja maastikud, millega seostub ohverdamisele, ravimisele, palvetamisele vm religioossele tegevusele viitavaid folkloorseid, arheoloogilisi, ajaloolisi, etnoloogilisi vm andmeid. Need võivad olla üksikud puud, puuderühmad ja metsad, allikad, jõed, ojad vm veekogud, erinevad maastikuvormid nagu künkad, orud, pangad, kivid, mitmesugused ohvripaigad jm. Looduslike pühapaikade hulka on arvatud ka ristipuud, millega seostub ajalooline matusekombestik.

Eesti looduslikud pühapaigad kujutavad endast erilist ja haruldast nähtust, sest õhtumaises kristlikus Euroopas on samalaadsed muistised ja nendega seotud kultuuritraditsioon enamasti hääbunud. Pühapaikades on tihedalt põimunud loodus- ja kultuuripärand ning Eesti looduslikes pühapaikades ka eesti ja soome-ugri identiteet. Hiied, pühad puud, allikad, ohvrikivid, ohvriaad, ristipuud jm on Eesti ajaloo ja kultuuri oluline osa. Eesti kohanimeledele on tunnuslik sõna püha sage esinemine. Paljud looduslikud pühapaigad on kasutusel ka tänapäeval. Seal ravitakse, ohverdatakse, palvetatakse, mälestatakse lahkunuid ning järgitakse muid tavasid. Pühapaik on põlvkondade sideme ning järjepidevuse, samuti looduse ja vaimse pärandi hoidmise koht.“¹

Eesti jagab Rahvusvahelise Looduskaitseleidu ja UNESCO seisukohta, et pühapaigad on meie vanimad looduskaitsealad². Neid paiku tuleb hoida ajaloolisi tavasid järgides – seal on puutumatu kogu loodus ja sealhulgas ka elustik. Rahvapärимused kõnelevad, et oma hiiepaik on olnud igal külal ja väiksem pühapaik igal talul. Nii õpetavad esivanemate pühapaigad meile, et loodust tuleb austada ja hoida igal pool, kus elame ja töötame. On ju inimene olemas ainuüksi tänu loodusele ja koos loodusega.

Looduslikud pühapaigad ühendavad meid oma maa ja esivanematega, kuid teisalt ka teiste rahvastega. Sarnaseid pühapaiku ja traditsioone leidub meie hõimurahvastel ja samuti paljudel teistel põlistel rahvastel eri mandritel. Põliseid pühapaiku tundma õppides teadvustame ja tugevdame ühisosa, mis meid nendega ühendab.

Pühapaikadega seotud traditsioonid on elus ja seetõttu tekib ka uusi perede ja kogukondade pühapaiku. Näiteks asutati 1990. aastail Jõgeva maakonnas Kassnurme linnuse lähedal uus hiiepaik.³ Avalike matkaradade ääres jm võib näha ande ka kivide, puude ja allikate juures, mille kohta varasemad andmed pühaks pidamisest puuduvad.

¹ Eesti looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Arengukava 2015-2020. Veebis:

https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/ALPAK/alpak_arengukava_2015-2020.pdf

² Wild, R. ja McLeod, C. (koostajad) (2008); Kaasik, A (toimetaja) (2011). Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele. Tartu, 2011. - Juhendis on lk 97/8 ära toodud ka IUCNi resolutsioon nr 4.038.

³ Vt artiklit: A. Kaasik. Päikest, Kassnurme hiis! Veebis: <https://kultuuritee.ee/paikest-kassinurme-hiis/>

Kuressaare küla Kitsi talus asuva Laikivi kohta pole ajaloolist pärimust pühaks pidamisest, kuid seda kivi peetakse pühaks praegu. Tarvastu kihelkonna hiieretk Laikivil 10.2020. Kuva: Kevin Kohjus

Pole juhus, et vaatamata võõrvõimude pikaajalisele keelule ja tagakiusamisele on looduslike pühapaikadega seotud tavad jõudnud elavalt kaasaega. See näitab pühapaikade tähtsust meie rahvakultuuris. Teenekas kooliõpetaja ja koduloo-uuri Kaarel Ruut on Tarvastu naaberkihelkonna Helme pühapaiku tutvustades kirjutanud:

„Eestlaste paganausk oli kõrgel järjel: nad ei teinud oma jumalatest mitte kujusid ega piltisid, ega ehitanud neile templeid, vaid teenisivad oma jumalaid kui nägemata vaimusid looduses, püha hiie saludes. ... Hoones jumalat teenida oli vana-aja eestlastele võeras ja vastik.“⁴

Püha ja pühadus on iseloomulik ja oluline osa eesti rahvakultuurist. Loodusmaastikel korduvad pühapaigad maakonnast maakonda, kihelkonnast kihelkonda, külast külla ja talust tallu. Loodusliku pühapaiga tunnuseks on see, et selle pühadus lähtub loodusest. Loodusliku pühapaiga on loonud ja seda muudab loodus, mitte inimene. Kuid meie rahvakultuur tunneb ka inimese loodud pühi paiku. Matusekohad ja saunad on inimese loodud ja nende pühadus lähtub inimtegevusest.

Pärimuseuuri ja kirikuõpetaja Matthias Johann Eisen on öelnud, et eestlastel on olnud ajast aega kaks pühadust – hiis ja saun. Alles hiljem lisandus neile kirik.⁵ Mõnigi kord on looduslikud ja inimtekkelised pühapaigad põimunud. Kohti, kus looduslikke ja inimtekkelisi pühapaiku on raske eristada, leidub ka Tarvastu kihelkonnas. Selline on näiteks Mõnnaste Uisavare kalme, mida varem ümbritses hiiemets. Veelgi tihedamalt on looduslik ja inimtekkeline pühadus põimunud meie rahvakalendris. Näiteks on Tarvastu ahikotustele viidud andi hingedeajal, jõuludel ja teistel pühadel.

⁴ EKLA Fond 152, G. Vilbaste M 179:4, 229 I, lk 298. K. Ruut, Helme kihelkond I 1924

⁵ M.J.Eisen, 1933. Saun ja vihtlemine. Äratrükk Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatust VIII (1932), lk 28. Veebis:

<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:188801/114026/page/4>

SOOVITUSI PÜHAPAIKADE KÜLASTUSEKS

Lapsed Helme Arstle allikal. Kuva: A. Kaasik

Pühapaigad on midagi palju enam kui turismiobjektid. Pühapaigad on seotud meie juurte, esivanemate, ajaloo ja kodutundega. Tegemist on kogemuspaiadega ja nende külastamine on kogemusretk. Nende tähendus avaneb läbi pärimuste, teadmiste, tavade ja kogemuste. Seetõttu tuleb varuda pühapaikade külastamiseks piisavalt aega. Päevase retke sisse mahub 5-7 paika. Algklasside õpilaste jaoks peaks retk piirduma 3-4 paiga ja poole päevaga. Oluline

on teha ka eelnev kodune töö – koondada paikasid puudutavad andmed ja mõtestada enda jaoks teema.

Millest lähtuda?

1. Me pole turistid, vaid põlisrahvas, kes uuendab sidet esivanemate pühapaikadega ja meenutab nendega seotud tavaid. Me tugevdame juuri, et ammutada sealt tarkust, tervist ja elujõudu. Pühapaiku puudutava teabe kõrval on olulisemgi pakkuda lastele nendega seotud kogemusi, tundeid, seoseid ja taipamisi.
2. Pühapaigad lõimivad võrdselt looduslikku ja kultuurilist pärandit. Nende tundmaõppimisel tuleb seetõttu pöörata võrdselt tähelepanu pühapaikade loodusele, pärimustele, tavadele ja tähendusele.
3. Pühapaikadega seotud vaimne pärand on jõudnud meieni läbi okupatsioonisaajandite, mil võõrvõimud püüdsid maarahva pühadusi demoniseerida ja hävitada. See on jätnud pärandisse poriseid jälgi. Oskar Loorits on juhtinud tähelepanu, et kristlik propaganda on muutnud Mulgimaa talude kaitsevaimud ja ahikotused sageli kurjadeks ja ohtlikeks⁶. Võõramaist halvakspanu meie loodusvaimude ja usundi suhtes väljendavad näiteks kuradi, vanapagana ja Pelli sõnaga seotud pärimused ja kohanimed. Samuti on ideoloogiliselt negatiivselt laetud sõnad paganlus, kultus ja ohver. Olgem siis valmis pärimusi ja varasemaid tekste allikakriitiliselt lugema, elujaatavalt mõtestama ja teadlikult edasi jutustama.
4. Pühapaigad on küll väärtuslikud pärandiobjektid, kuid samas on nad tähenduslikud ja väärtuslikud ka praegu. Pühapaikadega seotud traditsioonid moodustavad olulise osa Eesti nüüdiskultuurist ja meie loodustähedusest identiteedist. Seetõttu tuleks jälgida, et nende paikade tutvustamisel ei jääks tooni andma minevikuline pool, nagu: on olnud, on tehtud, on kõneldud. Paljugi sellest on, tehakse ja kõneldakse siin ja praegu. Nagu eesti keel, nii ka muu pärand elab vaid siis, kui me seda edasi kanname.
5. On oluline, et lastel oleks võimalus külastada samu paiku aasta-aastalt uuesti. Koos lapse arenguga avarduvad pärandiga seotud teadmised ja seosed ning kasvab side kodumaaga.

Ettevalmistus

Olulisteks sündmusteks tuleb valmistuda. Rahvakultuuris kehtib see ühtviisi kalendripühade tähistamise ja pühapaikade külastamise kohta. Kõnelge juba aegsasti sellest, kuhu ja milleks lähete ning mida kaasa võtate. Kas lähete pühapaikade ja sealse loodusega tutvuma, vanu tavaid meenutama, regilaule laulma, rahvamänge mängima, pärimusi jutustama, endale või lähedastele tervist ja õnne paluma vms. Kõnelge ka headest tavadest, mida pühapaigas järgida.

Kohale jõudes lähenege kindlasti pühapaigale jalgsi ja võimalusel peatuge, et seda juba eemalt silmitseda.

⁶Oskar Loorits, 1935. Mulgimaa ohvrikohad. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, lk 230, 288

Kuidas pühapaika teretada?

Pühapaika jõudes seisatage selle piiril ja teretage. Kasutage tavalisi teretussõnu nagu tere või tere-tere! Näiteks:

Tere, hiis! Tere, tere, hiiekene! Tere, vägev tammepuu!

Kui teretust saadab kummardus, saab see mõjusam.

Et jõuda oma meeles paremini kohale, võib seejärel küsida, kas ma tohin tulla hiide, allika äärde, püha puu okste alla jne. Kuulatage ja pange tähele, mis teie ümber toimub.

Paelte sidumine Vooru tammele. Kuva: A. Kaasik

Mida pühapaika kostiks viia?

Üldine reegel on, et loodusse ja pühasse paika võib jätta anniks looduslikust ainest asju. Looduse hammas peab hakkama kostile hõlpsalt peale. Pühale kivile, puu alla või allika kõrvale võib jätta veidi kodust ja puhast sööki ja jooki. Kui see sobib lindudele ja loomadele, sobib see ka hiiele. Erandiks on vaid mündid, ehted jm väiksemad metallesemad.

Pühale puule võib anniks siduda **looduslikust kiust** lõnga, paela, riideriba vms. Sobivad on näiteks lambavillased, linased, puuvillased, nahast ja kõrtest lõngad, paelad, vööd jms.

Puule ei tohi siduda paelu jm esemeid, mis sisaldavad plastikut, kilet, nailonit, kummi vm tehislikku!

Samuti võib anniks jätta münste ja väiksemaid ehteid. Ära pane münste allikavette, vaid ainult selle kõrvale maapinnale või kivile. Mündist erituvad ained võivad rikkuda vee. Küll aga sobib allikavette hõbe. Näiteks võib kaapida hõbeesemelt noaga hõbedapuru ehk hõbevalget.

Kuidas anda hõbevalget?

Kui pühapaigas on allikas või muu veekogu, võiks esmalt külastada seda, viia allikale külakosti ja loputada nägu. Vesi maandab, voolav vesi rahustab.

Enne hõbevalge andmist loputa nuga ja hõbeese allika ääres puhtaks. Seejuures lasse veel langeda allika kõrvale. Võta münt, sõlg vm hõbeese kindlalt vasakusse ja nuga paremasse kätte.

Hõbevalge kaapimine. Kuva: A. Kaasik

Hästi sobib keskmiselt terav taskunuga. Vajuta noateraga kergelt hõbeesemele ja tõmba noatera üle hõbeda nii, et tera pool lohiseb järgi. Rauast noatera on hõbedast tugevam ja hõbeebemed langevad noa järel vette. Nuga loputa ja hõbedat kaabi paaritu arv kordi – 3, 5, 7 või 9 korda. Rahvatarkus teab, et selline korduste arv suurendab taia väge.

Kuidas siduda annipaela?

Pühale puule ja põõsale võib paela siduda paludes, töötades, tänades või ravides. Võta paraja pikkusega lõng vms, et seda saaks siduda ümber puu oksa või tüve. Pane tähele, et see oleks looduslikust kiust. Pühapaika on keelatud jätta plastist, nailonist, kilest, kummist jm tehisainest esemeid.

Lõnga köitmine hiiepuule. Kuva: A. Kaasik

Seo pael lõdvalt, et see ei pitsitaks puu koort. Taia väe suurendamiseks võid selle kinnitada 3, 5, 7 või 9 sõlmega.

Mida pühapaigas veel teha?

Kiikumine

Kui pühapaigas või selle lähedal on kiik, siis lubage lastel kiikuda. Kiikumine hajutab tusa, teeb tuju heaks ja pakub väärtusliku kogemuse. Rõõmu ja elususe kogemine on oluline osa meie pühaduse tundest.

Helme hiis. Kiikumine on võlurohi, mis tõstab tuju ja parandab tusase meele. Kuva: A. Kaasik

Liulaskmine

Lapsed Sudiste livakivil. Kuva: A. Kaasik

Sarnase rõõmu ja elususe kogemuse pakub liulaskmine. Olgu siis liug lastud talvel kelguga liumäel või soojal ajal püksitagumiku peal liukivil.

Pärimused. Jutustage paigaga seotud pärimusi ja tehke seda loovalt. Pärimused on väärtuslikud, kuid neid tuleb uuesti mõtestada, et vanad lood ja tavad oleksid arusaadavad ja toetavad.

Laulud ja mängud. Pühapaikade ja laiemalt loodusega seotud tavaks on seal laulmine, mängimine ja tantsimine. Olgu laulud ja mängud põlised või uuemad, peaasi, et valmistavad rõõmu ja muudavad olemise toredaks.

Kuressaare k Kitsi t Laikivil. Lõõtspilli mängib Märt Tomp, laulu võtab eest Aime Mäeorg.

Kuva: Kevin Kohjus

Loodus. Otsige teadmisi ja kogemusi. Vaadake ringi, kasutage erinevaid meeli, keskenduge taimedele, veele, kividele, lindudele, ilmale ja kõnelge nende päritolust, omadustest ja tähendusest inimesele. Erinevaid puuliike võib eraldi teretada ning uurida ja arutada, mille poolest nad erinevad ja sarnanevad. Mõõtke põlispuu ümbermõõtu ja võrrelda seda mõne noorema puu ümbermõõduga. Puude ümbermõõd võetakse 1,3 m kõrguselt. Kui hargnevad oksad seda ei võimalda, siis hargnemiskoha alt. Kui mõõduinti pole kaasas, võib puud mõõta kätega selle ümbert haarates. Ka kive võib mõõta, nt: ümbermõõd maapinnal, suurim ümbermõõd, suurim kõrgus, suurim pikkus ja sellega risti olev suurim laius. Uurige kivimi värvi ja ülesehitust, ehk on sel praguseid, lõhesid, või koguni mingisuguseid raiendeid. Allikate juures võib hinnata / mõõta selle temperatuuri, maitset ja ligikaudset vooluhulka. Arutage, kas see on lange- ehk tõusuallikas, või hoopis seisva veega igritsev allikas.

Milliseid taimi, - seene-, putuka- ja linnuliike märkate ning kas teate nende ametlikke ja rahvalikke nimesid? Milliseid loomade, lindude ja putukate tegevuse jälgi on näha?

Kas märkate looduse kahjustamist (nt liivakivisse kraabitud nimed, raiutud puud jms)? Arutage, miks ei või niimoodi pühapaigas käituda. Korjake üles ja võtke kaasa prügi.

Looduslik helikeskkond. Võtke aega veevulina, puude kohina ja linnulaulu kuulatamiseks.

Puudutused. Pühapaiga tundmaõppimisel ja kogemisel on puudutused olulised. Allikaveega silmade pesemisest oli eespool juttu. Puudutage ka kive ja puid, mida vaatlete, ja pange tähele, kuidas nad käele tunduvad. Meil ja meie hõimurahvastel on tavaks puid kallistada. See on isiklik toiming, mis võib pakkuda väga sügava elamuse.

Puudutuse vägi. Kuressaare k Kitsi t Laikivil. Kuva: Joonas Talvik

Joonistamine ja pildistamine. Keskenduge avanevatele vaadetele ja pisiasjadele ning püüdke neid talletada joonistades ja pildistades. Pühapaikades jäädvustatud fotod on oodatud igaaastasele hiite kuvavõistlusele ning kuni 16-aastastele on seal lausa oma auhind. Tutvu eelnevate võistlustega: <https://www.hiis.ee/kuva/kuvavoistlused>.

Lapsed Helme hiietammede all. Kuva: A. Kaasik

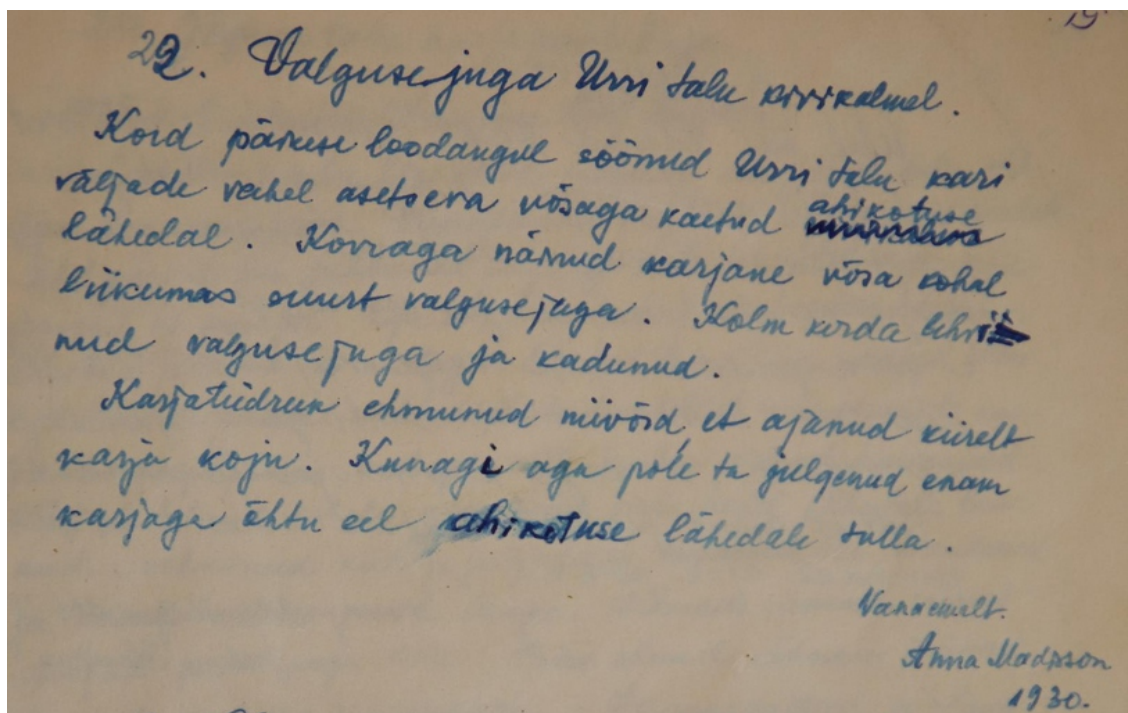
Esivanemate puu, Radimir Kozlov, Marimaa. Hiite kuvavõistluse laste ja noorte auhind 2020

Vaata lisaks www.hiiepaik.ee veebilehte, kus leiad hiiekoolide õppematerjalid ja soovitusi õuesõppe tundideks.

Uurimine

Pühapaikade uurimine on üks viis nende pärandi tundmaõppimiseks ja hoidmiseks. Eesti koolid on pikka aega aidanud kaasa pühapaikadega seotud pärimuste talletamisele. 1930. a lõpus osalesid paljud koolid üle Eesti kohapärimuste suurkogumises. Tookord laekus Eesti Rahvaluule Arhiivi kümneid, kui mitte sadu teateid looduslikest pühapaikadest. Nõukogude ajal korraldasid paljud koolid koduloo uurimist ja kohati on see jätkunud ka vabas Eestis. Õpilaste uurimistöodes leidub väärtuslikke andmeid, mis aitavad pühapaiku leida ja piiritleda, heidavad valgust nende kaugemale ja lähemale minevikule ja tavandile. Kahjuks pole sageli teada, kas ja kus on õpilaste uurimused säilinud. Eesti taasiseseisvumise järel on mõned koolid korraldanud ka uurimistööd, mille eesmärk on otseselt pühapaikade kaardistamine ja nende pärimuste talletamine. Selles vallas on silmapaistvaid saavutusi Saaremaa Valjala koolil õpetaja Ester Vaiksaare juhtimisel ning Viljandimaa Tarvastu Gümnaasiumil õpetaja Sirje Kasendi eestvedamisel.

Oleks väga teretulnud, kui pühapaikade uurimine koolides laieneks. Väga oodatud on andmed pühapaikade asukohast, ulatusest, koosseisust, uskumustest, pärimustest ja kohanimedest; samuti teave selle kohta, mis on seal toimunud lähemas ja kaugemas minevikus. Oluline on seegi, mida tehakse seal praegu. Kuivõrd enamik pühapaiku on seni ikka veel kaardistamata ja nende uurimine on algusjärgus, on igal koolil võimalus sellele kaasa aidata.

Väljavõte Ämmuste kooli juhataja Andres Lättemäe Tarvastu pärimuste kogumikust

Vabatahtlik koostööring Hiiepaik on koostanud juhendmaterjalid pühapaikade kaardistamiseks ja nendega seotud pärimuste talletamiseks:

<https://hiiepaik.ee/tegutse/kaardistamine/>

Uurimistöö metoodika osas võib küsida nõu Hiite Maja sihtasutuselt ja sinna võib edastada ka pühapaikade andmeid: juhatuse@hiis.ee.

TARVASTU GÜMNAASIUM ANNAB EESKUJU

Õpetaja Sirje Kasendi juhendamisel on Tarvastu Gümnaasiumis tegeletud looduslike pühapaikade dokumenteerimise ja uurimisega. Õpilased on küsitlenud pühapaikade teemadel eakaid inimesi, korraldatud on pühapaikade pildistamisretki, valminud on uurimistöö ja fotonäitus. Õpilaste jäädvustatud pühapaikade fotosid on kasutatud Viljandi valla kalendris „Looduse pühalik puudutus 2021” ja 2022. a ilmunud raamatus „Tarvastu kihelkonna vana pühakotusse. Luumiseluu ja perimuse.” Tarvastu Gümnaasiumi õpilased on osalenud edukalt ka rahvusvahelisel Hiite kuvavõistlusel. Õpilased aitasid kaasa ka 2020. a toimunud Tarvastu hiieretke korraldamisele ja jäädvustamisele. Toona tehtud pilte leidub ka käesolevas kogumikus.

Mitmekesise, pühendunud ja tulemusliku töö eest Tarvastu kihelkonna looduslike pühapaikade uurimisel ja tutvustamisel tunnustati Sirje Kasendit 2022. aastal Hiie sõbra aunimega.

2022. aasta Hiie sõber Sirje Kasendi Eesti Kirjandusmuuseumis tunnustamissündmuse korraldajate ja seniste Hiie sõpradega. Pildil on teinegi õpetaja, kellel on pühapaikade uurimisel ja tutvustamisel suured teened. Paremas servas seisab Valjala kooli õpetaja Ester vaiksaar, kes kuulutati Hiie sõbraks 2019. aastal. Kuva: Kiur Kaasik

HEAD TAVAD

Head asjad võivad vahel ununeda, kuid ei aegu. Tavad seovad meid eelnevate ja järeltulevate põlvvedega. Seetõttu võiks pühapaikadega seotud põliseid tavasid teada iga eestlane, samuti peaksime neid tutvustama oma külalistele. Rahvusvaheline Looduskaitse Liit (IUCN) ja UNESCO on seisukohal, et põliseid pühapaiku tuleb hoida põliseid tavasid järgides. Talitame nõnda meiegi.

Meie kõige esimene ja peamine teaduslabor on viis meelt ja juurdlev mõistus. Põlised tavad väljendavad esivanemate kogutud tarkusi ja rahvalikku loodusteadust.

Loodusega seotud põliste tavade järgimine on osa eesti looduskultuurist. Tavad on omalaadne keel, mille läbi loodust ja selle osasid mõtestame, kõnetame, puudutame ja koduseks muudame.

Tavasid järgides uuendame sidet esivanemate ja teiste põliste rahvastega. Pühapaikade tervitamine, andide viimine, paelte sidumine, toidu jagamine, liu laskmine jpm on omane eri mandrite põlistele rahvastele.

Rahvakultuuri seisukohalt on looduslikud pühapaigad väekohad, mis võimendavad meie mõtteid, sõnu ja tegusid. Sellest tulenevad ka seal järgitavad head tavad. Pühapaigas hoiame rahu ja puhtust, ei murra meelega oksa ega lille ning võtame kaasa vaid prügi. Ja muidugi ammutame sealt uut jõudu, teadmisi ja kogemusi. Peame meeles, et pühapaikade asukate ja kohalike inimeste jaoks oleme külalised.

TERETAMINE. Meie rahva põline tava on teretada inimest ja metsa ning kummarduda pühale paigale. Rahvatarkus teab, et inimese kõrval on elus ja hingestatud ka loodus: puud, allikad, kivid, mäed, metsad jne. Tere on vana loitsusõna, mis loob sideme ja kasvatab usaldust. Teretamine ja südamest kummardamine ühendab ja ülendab.

PUHTUS. Pühapaika mine kainenena, puhta ihu, rõiva ja meelega ning ära jäta endast maha sodi ega mustust. Nagu pühamusse ikka, sisene ka looduslikku pühapaika jalgsi ning ära lase sinna koduloomi. Asjale mine pühapaigast välja. Lahkudes võta kaasa prügi.

KÜLAKOST EHK ANNID. Vanaemad meenutavad, et tühja käega ei sobi külla minna. Söödavat külakosti, samuti kingitusi ja lilli viime ikka selleks, et luua ja kasvatada head meelt. Nii ka pühades paikades.

PUUTUMATUS. Pühapaigas ei tehta mõtte, sõna ega teoga tahtlikult liiga ühelegi elavale olendile, ka mitte puule-põõsale ega maapinnale. Pühas paigas ei või oksagi murda, lilli, marju või seeni korjata, küttida, kalastada ega muid loodusande varuda. Kõik, mis pühapaigas on kasvanud, sealhulgas kuivanud puud, oksad ja rohi, peab sinna jääma. Erandiks on vaid vesi, mida võib julgesti kaasa võtta.

RAHU. Pühapaigas hoitakse vaikust ja rahu, et mitte häirida selle asukaid ja külastajaid. Ühiste pühade ja kombetalituste ajal on aga laul, mäng, pillilood, tants ja hõisked seal kohased. Hiied on koduks meie vanimatele laulu- ja tantsupidudele.

TULI. Samuti kui pühapaiga vesi, on püha ka seal läidetud tuli. Lõkkesse ei sobi visata plasti, pudelikorke jm sodi. Sobiv küünal on valmistatud mesilasvahast või rasvast ning sellest ei jää midagi maha.

TARVASTU KIHELKONNA PÜHAPAIGAD

Võrtsjärve läänekaldal asuv Tarvastu kihelkond on põhjast lõunasse ligi 30 km pikk ja idast läände paarteist km lai. 281 km² suuruse pindalaga on Tarvastu Eesti keskmisest (ca 400 km²) tublisti väiksem ning on ühtlasi Mulgi- ja Viljandimaa kõige väiksem kihelkond.

Arhiiviandmete põhjal on Tarvastus teada ligikaudu 50 põlist pühapaika. Seal leidub kogukondlikke hiiekohti, pühi allikaid, kive ja puid. Mulgimaale iseloomulikult on seal rohkesti perekondlikke pühapaiku – ahikotuseid, mille tuumaks on sageli kivikalmed või muud kivivared. Teateid on ka mõnest liukivist ning vanema matusekombestikuga seotud ristipuudest.

Pühad puud

Eesti rahvakultuuris on iga pühapaigas kasvav puu ja põõsas püha ja puutumatu. Pühas paigas kasvavad taimed aja jooksul vahetuvad ja pühaks peetakse seal ühtviisi väikseid võrseid, noori puid, põlispuid kui ka põlispuude murdunud tüvesid ja kände. Hiiepaikades kasvab erinevaid puuliike ja hiis on tavaliselt segamets. Siiski leidub ka ühe puuliigi enamusega hiisi. Hiietammikute kõrval on meil hiiepärnikuid, hiiekaasikuid, hiiekuusikuid, hiielepikuid, hiiesaarikuid jm. Erinevat liiki on ka üksikult kasvavad pühapuud.

Ajaloolised teated ja pärimustekstid mainivad Tarvastu kihelkonnas pühade puudena tamme, mändi, kaske, kuuske ja leppa. Neist on alles vaid Vooru Uku tamm ehk Orjatamm. Tarvastu hiiemäel on muinsuskaitse all vana hiiemänni kännu jäänused. Hävinud on Vooru Peetruse talu püha mänd, Pikru küla Piiluse talu pühad kased, Riidaja püha lepp, Roosilla Kurtsu talu ristikuusk ja mitmed teisedki. Mõned neist puudest on kasvanud talude ahikotustel, mõned olnud kogukondade ühiskasutuses.

Pärimusteated mainivad ahivaredel ka põõsastikke. Küllap need olid lepa-, toominga-, remmelga-, pihlaka-, sarapuupuhmad, nagu neid varedel praegugi näha võib.

Hiiekohad

Hiienimelised ja hiiealaadsed pühapaigad moodustavad silmatorkava ja olulise osa looduslikest pühapaikadest. Rahvapärимused kinnitavad, et oma hiis on olnud igal külal. Hiit kasutab vähemalt küla, vahel aga terve kihelkonna rahvas. Kuivõrd põlised tavad keelavad hiites igasuguse majandustegevuse ja puutumatu on kogu sealne elustik, siis on tegemist suurimate rahvaomaste looduskaitsealadega.

Hiied hõlmavad suurema maa-ala (1-100 ha) ning seal leidub sageli mitmeid pärimuste ja rahvakombestikuga seotud paiku. Nii võib hiies olla püha allikas ja kivi, silmatorkav põlispuu, rahvakogunemiste paik, tule tegemise koht, tantsu-, mängu- ja kiiekoht. Üsna paljudes hiites asuvad lisaks matusekohad.

Hiietaolisi kogukondlikke pühapaiku leidub üle maa, kuid mitte igal pool ei nimetata neid hiiteks. Hiie nimetus on ajalooliselt üldiselt omane põhjapoolsele Eestile. Räpina–Tartu–Viljandi–Pärnu joonest lõuna pool on hiie nimetus levinud ebaühtlaselt. Hiie asemel kohtab

seal sageli teist laadi nimesid, mis sisaldavad selliseid sõnu nagu püha, palve, tants, kumarus, töötus, kalme, tõnn/tennüs/tõnis, uku, taara jne.

Tarvastu kihelkonnas on hiie nimetust kasutatud Tarvastu, Mõnnaste, Roosilla, Vooru ja Unametsa küla kogukondlike pühapaikade kohta. Hiie sõna ilmub Tarvastu tekstidesse 19. saj lõpukümnendil ja seda on kõige enam kasutatud Tarvastu hiie kohta. Hiie sõna teisend võib olla ka Ämmuste Eerismägi. Samuti on Tarvastust talletatud mõned regilaulud, kus hiit mainitakse.

Pärimused kirjeldavad hiites toimunud rahvarohkeid kogunemisi. Kui mujal Eestis on hiied olnud jaanitule jt kevad-suviste pidulike rahvakogunemiste paigaks veel 20. sajandi alguses, siis Tarvastus on need traditsioonid hääbunud ilmselt varem. Vaid Võrtsjärve Vanasaarel on pühadeaegsed rahvakogunemised toimunud järjepidevalt 1944. aastani. Varasemad pärimused mäletavad aga ka Tarvastu Hiiemäel ja Ämmuste Eerismäel toimunud hiiepühi. Võimalik, et hiiepaigad on ka Jakobimõisa küla Kullamägi ning Pikru küla Matu ja Aaviku mägi, mis olid 20. sajandil armastatud pühade pidamise paigaks. Otsene pühakspidamise pärimus nende paikade kohta pole aga meieni jõudnud.

Pühad veed

Vesi on Maal ringelnud miljardeid aastaid. Vesi on sünnitanud elu ja hoiab seda siiani. Inimesed vajavad eluks puhast magevett ja allikad on olnud kaua aega selle peamiseks lätteks. Eestis leidub allikaid rohkesti ja need on meie looduse aare.

Vanarahvas on pidanud pühaks nii looduslikku vett kui ka tuld. Veekogude ja tule juures keelati halbu asju öelda ja teha. Vesi ja tuli võimendavad sõnu ja tegusid. Samuti leidub meil rohkesti pärimusi, mis keelavad veekogusid mistahes kombel reostada. Rahvasuu teab, et reostatud või teotatud järv, jõgi ja allikas võib ära minna ja inimesed veeta jätta. Tarvastu kihelkonnas üles tähendatud pärimus kõneleb, et praeguse Võrtsjärve asemel laiunud kunagi pühaks peetud Emujärv, mis reostamise tõttu ära lennanud.

Eesti kümnetest tuhandetest allikatest on pühaks peetud hinnanguliselt tuhandet. Pühi allikaid tervitatakse, neile viiakse külakosti, nende vett tarvitatakse tervendamiseks, õnne ja edenemise loomiseks ja puhastustaigadeks. Pühasse allikasse ei tohi meelega astuda, seal ei või supelda ning sinna ei lubata kariloomi. Vesi on elu. Elu on püha.

Karksis asunud Värmi allika kohta on kõneldud:

Püha allikas, mille läheduses ei tohtinud rääkida rumalat sõna, vanduda, tema voolamist ei lubatud mingil viisil takistada, või kinni ajada, muidu oleks inimestel olnud suur „häda”. Korra olevat üks sinna kusnud, kuid koju joudes oli ta täiesti üleni paistetanud ja surnud. ERA II 237, 463/5 (14) < Karksi khk., Karksi v., Karksi as., Võidu t. – Endel Kärner, Viljandi gümnaasiumi õpilane < Johan Vene, 56 a. (1939)

Tarvastu kihelkonnas on praegu teada neli püha allikat. Voorus asuvad Silmarohu allik ja Eluallik, Soe Ronimäe allikas ning Tarvastu Õneallikas on kõik ühtlasi terviseallikad. Kõik need on suhteliselt väikse veevooluga langeallikad, mis avanevad suurema vooluveekogu

kaldanõlvas. Võimalik, et pühaks on peetud ka Pikru Matu koopa allikat, kuid kindlad pärimused selle kohta puuduvad.

Pühad kivid

Pühi kive leidub kogu Eestis. Reeglina on need rändrahnud, mis jõudsid meie maale mandrijääga viimasel jääajal Soome lahe ja Lõuna-Soome aladelt hiljemalt vast 15 000 aastat tagasi. Paljud neist rahnudest on oma praegusel kohal püsinud 10 000 aastat ja kauemgi. Kuid need kivid on veelgi vanemad. Geoloogide hinnangul on rändrahnude aine maapõuest üles tulvanud ja hangunud vähemalt 1,8 miljardi aasta eest. Nii on rändrahnud kõige vanemad ainelised kehad meie maastikul.

Sadade tuhandete rändrahnude seas ligikaudu 500 kivi kohta leidub andmeid pühaks pidamisest. Pühadel kividel ei ole reeglina mingeid inimese tehtud lohke ega raiendeid. Kui aga kivil on lohk, milles püsib vesi, on seda kasutatud sageli tervendamiseks.

Tarvastu Mõnnaste küla Toorakivi asus Palu talu ahikotusel, mida kutsuti Toora aiaks, Ämmuste Kadsaku talu püha kivi asus talu hoovis, Roosilla Murru talu Uku kivi aga kaasikus. Püha kivi olnud ka Ämmuste Kõva talus. Samuti on teateid Tarvastu Hiiemänni lähedal asunud pühast kivist. Mäletajate sõnul jäänud see Rähni talu aida alla.

Ahikotused

Tarvastu ahikotuste pärand on eriline

Varem olnud igal talul oma pühapaik ehk ahikotus. See võis olla püha kivi, kivivare, puu või puudetukk. Mõned ahikotused asusid taluhoonete vahel, mõned aias, mõned eemal. Ahikotust ümbritses sageli aed, et sinna ei satuks kariloomad ja juhuslikud inimesed. Pühad paigad hoiti puhtad ja puutumatud, sinna viidi ande ja seal öeldi palveid. Mujal Mulgimaal nimetati neid püha-, puhas-, tapu- (humala-), ohvri- jm aedadeks. Tarvastu kihelkonnale on aga iseloomulik **ahikotuse** nimetus. Samast sõnatüvest tulevad ka ahi kottus, ahtmise paik, kahi ahervars, kahja ahervars, ahervare jms. Ahi tähendab selles seoses andi, mõnevõrra ilmselt ka püha ja puutumatut. Lisaks talude pühapaikadele on Tarvastus nimetatud ahikotuseks ka mõnda kogukondlikku pühapaika.

Varem moodustasid talude pühapaigad looduslike pühapaikade seas suurima rühma. Võrreldes kogukondlike pühapaikadega oli talude pühapaikadel kasutajaid ja mäletajaid tunduvalt vähem, mistõttu on enamik neist tänaseks unustatud. Eestis on üldiselt talletatud pärimusi vaid vähestest ühe pere pühapaikadest. Erandiks on Mulgimaa ja eriti Tarvastu kihelkond, kus 50 teadaolevast pühapaigast moodustavad talude pühapaigad ligi poole. Mingil põhjusel on talude pühapaikade mälestused kestnud Tarvastus kauem kui mujal.

Osad kivivaredega ahikotustest on uuringute käigus osutunud kivikalmeteks. Sellised on näiteks Mõnnaste Toome Suurvare ja Uisavare, Kalbuse Urri vare ja Riuma Suurvare.

Liukivid

Eestis on teada kümneid rändrahne, mida on kasutatud ja kasutatakse kohati praegugi liu laskmiseks. Liukiviks on valitud sobiva kalde ja sileda pinnaga kivid. Liugu on lastud tagumiku peal, kuid vahel on võetud alla ka kuuseoks, sõnajalad, lapik kivi vm sobiv käepärane asi. Liugu on lasknud lapsed ja nooremad inimesed soojemal aastaajal. Nii tegid seda näiteks karjased karjamaal. Liukividel on aga ka oma saladus. Teiste teadmata, salaja on käinud sealt liugu laskmas naised, kes soovivad last saada. Mõnel pool on noorikud läinud liukivile kohe peale pulmi, teisel jälle vajaduse korral. Mõnikord on liugu lasknud ka noorpaarid või hoopis mehed üksi.

Tarvastu kihelkonnas olnud varem mitmel pool suuri kive, millel lapsed ja noored liugu lasid. Lähemaid andmeid on aga vaid kolmest. Kivilõppe rannas on asunud liukivid Taevakivi ja Kuradikivi. Liukivi asunud ka Villa küla Pendre talu maal.

Liukividelt lapseõnne saamine on tuttav paljudele põlisrahvastele nii Euroopas kui ka teistel mandritel. Liukivide eeskujul valmistatakse tänapäeval laste meelelahutuseks ka plastist liurenne. Toimugu liulaskmine looduses liukivil või linnas plastrennil, tunne on ikka sama. Hõissa liugu!

Lapsed Kivilõppe Kalevipoja- ehk Kuradikivil. Pärimusõpe pakub teadmiste kõrval kogemusi, mis aitab teadmisi paremini mõtestada ja talletada. Kuva: A. Kaasik

Virve- ehk ristipuud

Kagu-Eestis võib maantee ääres näha vanade matusetavadega seotud virve- ehk ristipuid. Teel kalmistule peatub matuserong metsa ääres või üksiku puu juures, lahkunu meessoost sugulane lõikab puule hingeristi ning mälestatakse lahkunut. Selle taia läbi seotakse inimese hing puuga ning sellest saab pühapuu. Varem oli see tava kasutusel mujalgi Eestis, sealhulgas Mulgimaal. Pärimused kõnelevad, et ka Tarvastus on olnud ristipuid.

Vanaste kui surnu ära mateti sõs pelläti et ta akkab üüse kodu käimä, selleperäst sõs lõigatu surnuaida puude koosse riste kodupoole külgi et surnu ei saa kodu käima tulla. Ka kodu mõne puu pääle lõigati sellepärast riste ja lõetu nõisasõnu. ERA II 270, 73 (19) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t. popsikoht - Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a. (1940)

Pühapaigad ja vaimuilm

Üle Eesti ja selhulgas Tarvastuski leidub pühapaiku, mille nimes esinevad maajumalad Uku ja Taara ning nende erinevad vormid. Pärimused kõnelevad, et Tarvastu hiis on pühendatud Taarale ja seal kasvas Uku mänd. Mönnaste külas oli Toora kivi ja Toora aed. Pühapärimusi leidub Kungi Tuuri talu kohta. Roosilla külas oli Uku kivi ja Voorus Uku tamm.

Tarvastus on austatud ka Tõnni, mille üks algupära ulatub katoliku aega, kuid nähtus ise on maausuline. Tõnnile ehk Tõnisele viidud andeid ja teda palutud Vooru Ristikiriku mäel. Teateid on tõnisepäeval varedele andide viimisest.

Ahikotustega seoses manitakse oma jumalaid, vare- ja ohvrijumalat, madusid, vaime ja hingi. Mulgimaa pühapaiku uurinud Oskar Loorits on kokku kogunud kimbukese palveid-pöördumisi, mida esivanemad ahikotustel on öelnud. Allpool valik neist.

Armas maajumal, võta sellestasamastki raasikesest.

Ohver sulle, tervis mulle.

Söö seda meile tulles, teise [pütitäie] toon Sulle ära minnes.

Tulge sööma, hingekeised, siin on rahukesi-jalakesi, kaksa ja kärke.

Ma toon sulle oma käega, ära võta oma väega.

Maa-ema, sa andsid mulle, nüüd toon ma sulle, võta vastu mis ma su käest saanud olen.

Oskar Loorits, 1935. Mulgimaa ohvrikohad. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, lk 298

Vooru Ristikiriku mäega seoses on talletatud ka Tõnni palve: *Kulla Tõnnike kallis Tõnnike anna jälle õnnistust ja saja võrelist sigidust meie nurmedele niidudele ja karjale. Varja neid kahju eest ja saada korda meie ette võtmised.* E 39854/9 < Tarvastu khk, Vooru k P. A. Meil (1899)

Pühapaigad kiriku kõverpeeglis

Eestis XII-XX sajandil valitsenud võõrvõimude meelest oli kohaliku põlisrahva loodususund ehk maausk halb ja vastuvõetamatu. Mõis, kirik ja selle vennastekoguduse haru nimetas maarahva jumalaid ja vaime ebajumalateks, kuraditeks, kurivaimudeks, vanapaganateks, vanahalvaks, vanatühjaks, tontideks jne. Põlisrahva loodususku nimetati paganluseks ja ebausuks. Pühapaika andide ehk kingituste viimist nimetati halvustavalt ohverdamiseks. Kirikukeelest lähtuv sõna ohver tähendab eesti keeles tänagi peamiselt õnnetut ja soovimatut kaotust. Ühtlasi püüti hävitada looduslikke pühapaiku ning nendega seotud töökspidamisi ja tavasid. Vennastekogudus üritas välja juurida isegi senised regilaulud, pillimängud, tantsud ja samuti kiikumise.

Kui pühapaiku hävitati füüsiliselt, siis inimeste peal rakendati läbi sajandite karistusi, hirmutamist, alandamist ja kiriklikku propagandat. Selle eesmärk oli muuta nad võimudele kuulekaks. Pärimustekstides võime jälgida, kuidas pühapaikade demoniseerimine jõuab kirikust ja mõisast maarahva sekka. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul talletatud tekstidest nähtub, et eestlased mäletasid pühapaiku ja nende väge, kuid levimas oli võimude poolt peale surutud sallimatu suhtumine. Vaatamata võimude pikaajalistele püüdlustele ei olnud pühapaikade demoniseerumine Eestis siiski üldiselt kuigi ulatuslik. Mulgimaal ja eriti Tarvastu

kihelkonna pärimustekstides on asi teisiti. Seal näeme, et valdavaks on saanud demoniseerumisele omane hirm ja sallimatus.

Eeskätt ahikotustest kõnelev aines on talletanud äärmiselt vastuolulise pildi. Ühelt poolt kõneldakse pühapaikade asukohast, välimusest, väest ja nendega seotud tavadest. Teisalt antakse sellele kõverpeeglis kiriklik tõlgendus ja maalitakse pilt ohtlikust, hirmuäratavast ja masendavast olustikust.

Mitmed hiied on maha raiutud mõisniku käsul ja mõne ahikotuse on hävitanud vene kirik. Enamiku ahikotuseid on aga rüüstanud Piiblit lugevad külamehed. Allolev pärimusteade tõdeb, et 19. saj lõpul austatakse varejumalaid (tonte) veel mitmel pool, kuid valdavalt on need Ärrnuutre ehk vennastekoguduse tõttu lõhutud.

Siandsit tahtmise paike oli veel illä aa eest mede nurgan: Ojal, Pillussel, Kadsakul, Peetre Käpardil tare man ja Naistemäel [---] ja peetass neid (tonte) veel prilla sääl au sehen.

Alles sõss, ku Ärrnuutre vällä tulive ja isändi majade mann naksive lugeme, kadusive siandse tahtmise paiga ärä. Sest enne sedä ollive rahvas nime peräst küll risti usku, aga na's tää usust midagi. Mede nurgan oli Kokutaja Jaak, kes vanatonte taludest piible raamatuga vällä ai. Tondi küsinu temä käest aset ja juhatanu na puha Võrtsjärve saarde. H II 55, 377/84 (14) ja E 28581/9 < Tarvastu, Nahkle – Johan Töllasson (Feldfebel) 75 a vanakeselt (1896)

Sama tõdeb M. J. Eisen: *Ahikotuste hävitamine alanud umbes 100 aasta eest. Hävitajaa olnud Vennaste koguduse liikmed. Need tahtnud Tarvastut paganausust puhastada ja hääks ristiusu kihelkonnaks teha. Need annud peremeestele, kelle maa pääl ahikotusid leitud, nõu ahtmise paiku ära kaotada. Ei pannud peremees nõu tähele, võtnud Vennaste koguduse liikmed ise kirved kätte ja raiunud ahikotuste puud maha ehk wisanud kivid laiale.*⁷

Pärimused esitavad ahikotuste hävitisest üksikasjalikke kirjeldusi ja esitavad ka vaimudega peetud kahekõnesid. Enamasti on hävitatud pühapaikade vaimud saadetud Võrtsjärve Vanasaarele, Tarvastu kiriku alla või mõnda sohu.

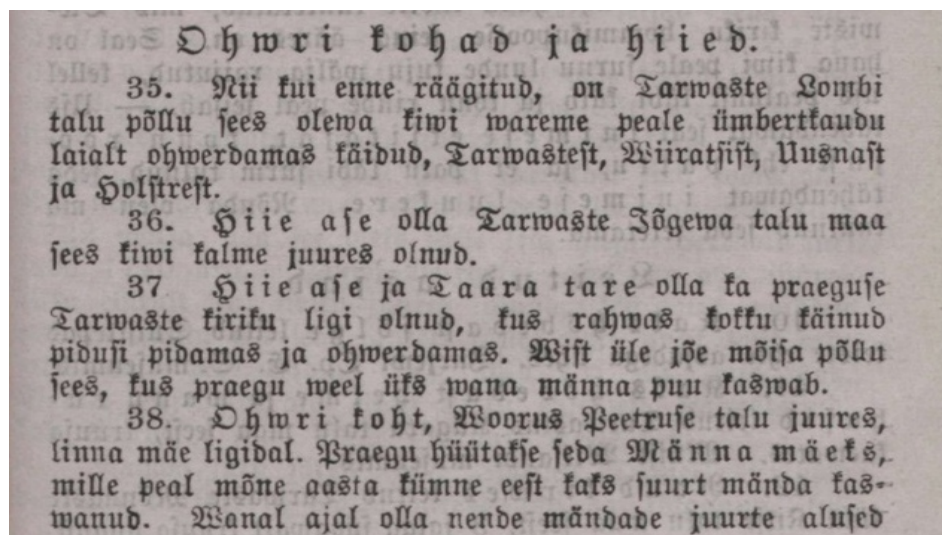
Muidugi peab arvestama, et selliseid teateid on jutustanud ja kogujatele edastanud peamiselt inimesed, kes ise enam pühapaikadega seotud tavaid ei järgi. See on kultuuriliselt võõrandunud isikute ring. Võime vaid oletada, mida kõnelnuks neist paigust ja sündmustest vahetud asjaosalised ise.

Senine uurimine

Kirjalike allikate põhjal on Tarvastus teada küll poolsada pühapaika, kuid kaardistatud on neist vaid viiendik. Alates 19. sajandi lõpust on pühapaikade andmeid talletatud muude folkloristlike ja arheoloogiliste andmete seas. Teenekaim koguja on Viljandimaa kooliõpetaja Jaan Jung, kelle andmetest suur osa ilmus juba 1898. a raamatus „Muinasaja teadus eestlaste maalt” I-II. Tarvastu pärimuspaikade kohta saatsid rohkesti andmeid ka Jakob Hurda ja M. J. Eiseni kirjasaatjad. Eisen avaldas 1901. a Tarvastu ahikotustest uurimuse, kus tugineb J. Kuuse, J. Kala, J. Waine, J. Töllasson, A. Rühka, A. Meose, M. Supseni ja H. Kosessoni saadetud

⁷ M. J. Eisen, 1901. Ahikotused. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album 6, lk 94. Veebis: <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101783>

tekstidele⁸. 1935. a ilmunud uurimuses Mulgimaa ohvrikohad käsitleb Tarvastu ahioktuseid varasemate pärimuste põhjal ka Oskar Loorits. Eesti Rahvaluule Arhiivi kogudesse oli 1937. aastaks talletatud Tarvastust 21 464 ühikut rahvaluule ainek. Viljandimaa kihelkondade seas oli see suurim ja üks suuremaid Eesti ulatuses.⁹ Esimese vabariigi ajal tõuseb Tarvastu kogujate seas esile Jaak Veskemäe. Rahvapärimusi talletasid teisedki, nt Ämmuste kooli juhataja ja hilisem kodulooürija Andres Lättemäe, kuid alati ei jõudnud need andmed arhiivi.

J. Jungi „Muinasaja teadus” toob meieni kalmete, linnamägede ja aardeleidude kõrval rohkesti andmeid ka looduslikest pühapaikadest.

Uuringute eraldiseisva sihina määratleti pühapaigad alles paarikümne aasta eest. Rahapuudusel on seni tehtud vaid väikesemahulisi eeluuringuid. Aastatel 2018-2022 küsitlesid Tarvastus mõnevõrra kohalikke elanikke Arvi Sepp, õpetaja Sirje Kasendi ja tema juhendatud õpilased, samuti Laura Mäemets ja käesoleva kogumiku autor. Koondati ka arhiiviandmeid. Vabatahtlikud, Hiite Maja ja Muinsuskaitseamet on maastikul mõningad paigad kaardistanud ja inventeerinud. Enamik pühapaiku ootab aga ikka veel kaardistamist ja uurimist.

Tuginedes senistele kogemustele, võiks täiemahulise uuringu korral saada Tarvastus eeldatavalt andmeid enam kui sajast pühapaigast ning vähemalt kolmandik neist oleks võimalik maastikul üles leida.

Hiite Maja looduslike pühapaikade kaardilt leiab praegu Tarvastu kihelkonnas tosin ahikotust, hiit ja püha allikat ning ühe püha saare. Allpool tutvustame neid lähemalt.

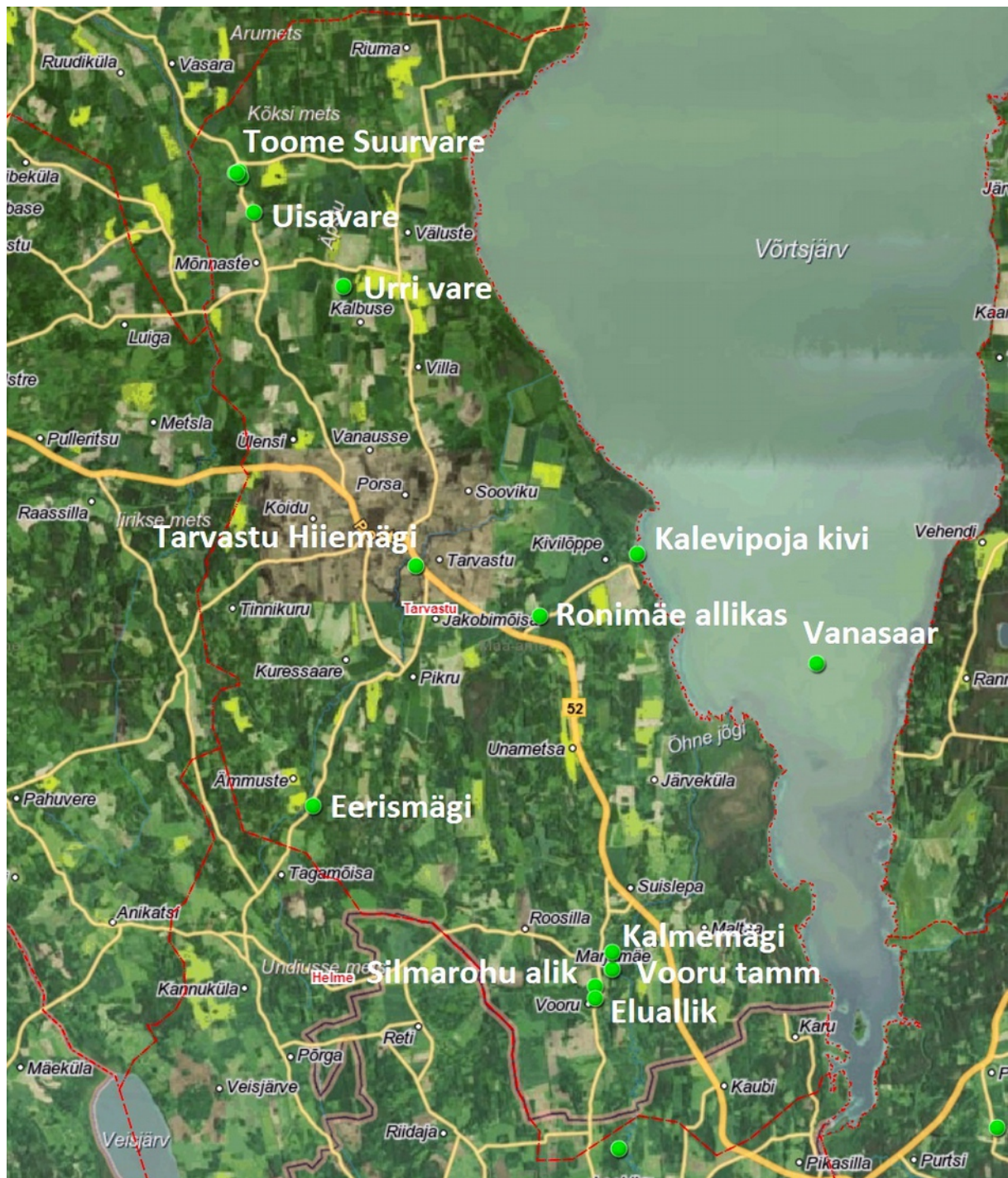
Varasemate tekstide keelekasutus ja õigekiri on jäetud muutmata. Kogumiku koostaja ei ole pädev hindama, kas tegemist tarvastu keelega, vananenud keelendiga või kirjaveaga. Asendatud on w -v vastu ning parandatud mõned ilmsed trükivead.

Tekstide juurde on jäetud võimalikult terviklikud viited teabe allikale. On oluline teada, kes, millal ja kellele on pühapaigast jutustanud või kirjutanud ning kust on võimalik seda vajadusel üle kontrollida või lisa otsida.

⁸ M. J. Eisen, 1901. Ahikotused. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album 6, lk 85-97.

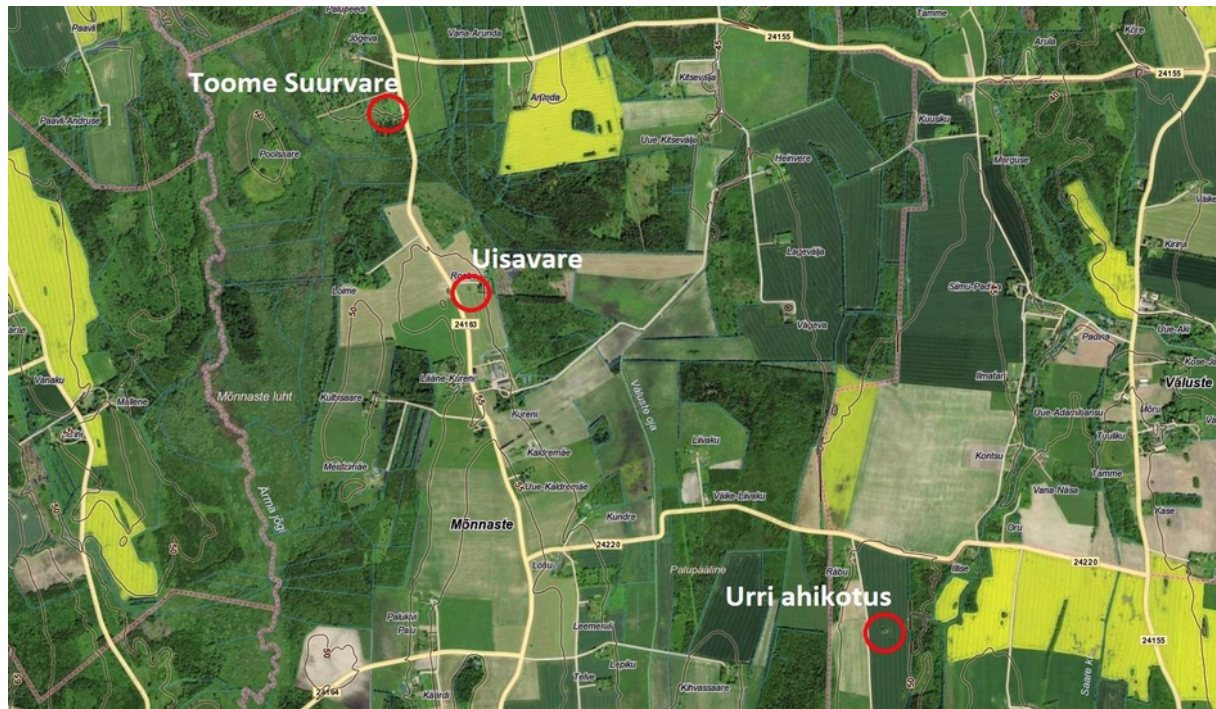
⁹ R. Viidalepp. Statistilisi andmeid Eesti rahvaluulekogudest. Rahvapärimuste selgitaja, 1937 nr 3, lk 77, 79.

Tarvastu kihelkonna pühapaigad Looduslike pühapaikade kaardil

Kaardi alus: Hiite Maja Looduslike pühapaikade kaart 01.2023

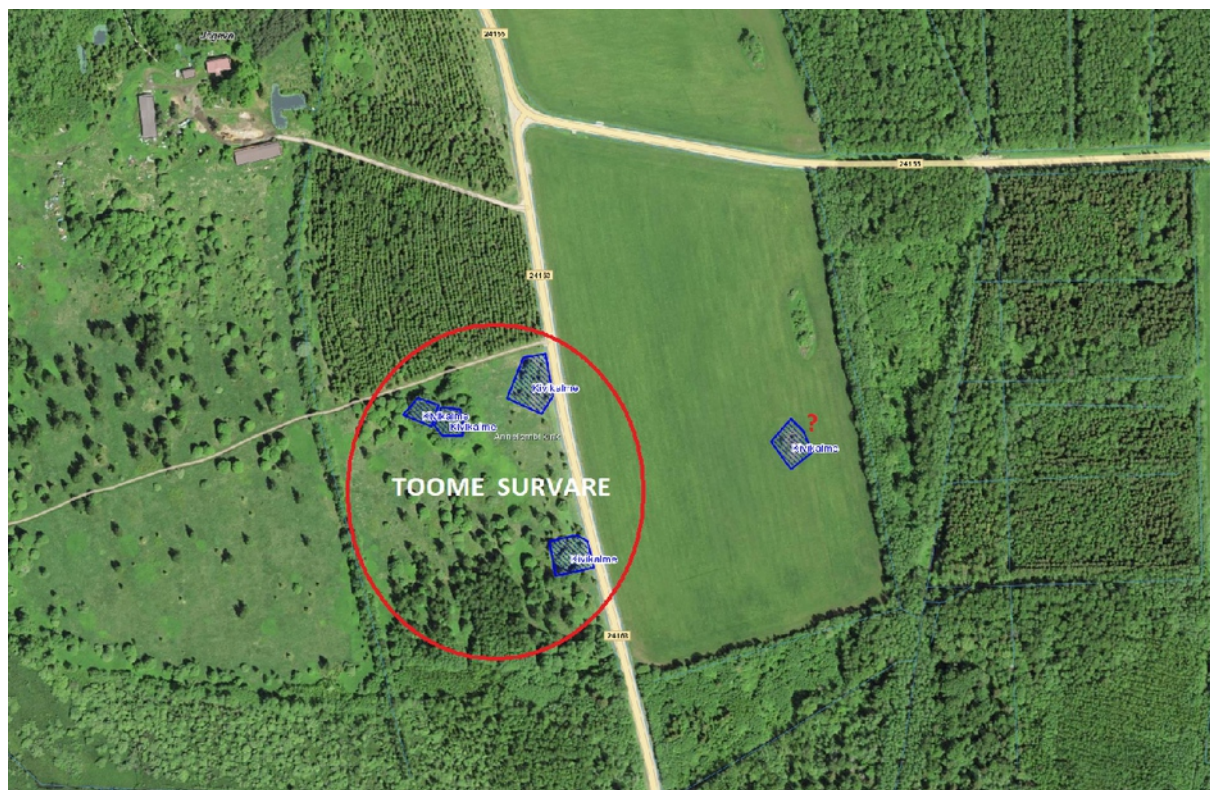
MÕNNASTE KANDI PÜHAPAIGAD

Kaardi alus: Maa-ameti põhikaart

Mõnnaste Toome Suurvare

Samuti: hiis, ahtmise kottus, Anne kirik, Annelombi kirik, Anne vare, Kabeli põllu vare

Kaardi alus: Maa-ameti kultuurimälestiste kaart

Asukoht

Viljandi maakond, Mulgi vald, Mõnnaste küla, Jõgeva kü nr 79701:001:0911; 79701:001:0913.
Koordinaadid: XY: 6465774.87, 606056.30.

Ahikotus asub Mustla-Mõnnaste teest vahetult lääne pool, mõnevõrra ka tee all ja teest ida pool. Ahikotusest 160 m põhja pool on Väluste teerist ja Jõgeva bussipeatus, 200 m loodes Jõgeva talu hooned, 140 m ida pool põllul asub üksik kivikalme. Mustlasse 10 km, Viljandisse 16 km.

Juurdepääs

Mustla – Mõnnaste tee 10. kilomeetril vasakule suunduva pinnasetee otsas jätta sõiduk tee äärde. Ahikotusele saab astuda maanteelt üle madala kraavi või põhja poolt väiksel pinnaseteelt.

Toome Suurvare. Vaade lõunast. Kuva: A. Kaasik

Kirjeldus

Pühapaigana võib piiritleda 5 ha suuruse ruudukujulise ala, mille idapiiril on Mustla-Mõnnaste tee, lõunapiiril niiskeks metsaks ehk Loime niiduks madalduv kaldanõlv, läänes kraav, põhjas rohtunud teekoht ja selle taga tihe kuusik. Ahikotuse tuuma moodustavad neli madalat kivivaret (kivikalmet), mida ümbritseb võsastuv maa.

Ei saa välistada, et pühapaik hõlmas varem ka ida pool teed asuva kivikalme, kuid selle kohta puuduvad selged pärimused.

Esimene vare (kaitsealune kivikalme nr 13344) asub ala kirdenurgas Mustla tee ja sellelt läände suuduva pinnasetee nurgas. Teine ja kolmas vare (kalmed nr 13343 ja 13342) asuvad

teeristist 85-130 m edela pool üksteise kõrval. Neljas vare (kalme nr 13345) asub teeristist 160 m lõuna pool vahetult Mustla tee lääneservas. Vared on ligikaudu paarikümne m läbimõõduga ebamäärase kujuga kivilademed, mille kõrgus kuni 0,8 m. Esimesel varel kasvab üksikuid puid-põõsaid. Teistel varedel on tihedamad puudesalud, kus kasvab remmelgat, toomingat, leppa jm lehtpuid. Ahikotuse lõunaosas kasvab ka kuuski.

Ahikotuseni jõudes ei hakka silma midagi iseäralikku. Kui puude vahel ei valendaks arheoloogiamälestiste valgeid plekksilte, võiks seda paika pidada tavaliseks metsaservaks.

Taust

Pärimuste kohaselt on see kogukondlik pühapaik, kuhu rahvas kaugelt Tarvastu, Viiratsi, Uusna ja Holstre valdadest kokku käinud. Teiste seas viinud sinna oma annid ka Mustapali küla rahvas. Suurimal varel seisnud varem nn Annelombi kirik – võimalik, et katoliku ajal hiide ehitatud puitkabel.

Ahikotusel kasvanud põline kuusemets, mille mõis lasi maha raiuda. Hiiepuude raiumisel surnud mitu meest. Varede ümbrus hariti põlluks. Osa varesid lõhuti ja sealt leiti luid, sõrmuseid, „kurinaid“, relvade tükke ja vanu rahasid.

Esimest korda uuris neid varesid 19. saj lõpul kooliõpetaja Jaan Jung. 1923. a koostas varede kirjelduse Oskar Laid. Esimese Eesti Vabariigi ajal võeti vared muinsuskaitse alla. 1959. a tegi 3. kalmel proovikaevamise Jüri Selirand. Ta leidsis põlenud luid, sütt ning savinõude kilde. Kalme vanuseks määrati ligikaudu 2000 aastat. Praegu on pühapaigast arheoloogiamälestistena kaitse all vaid neli kivikalmet (nr 13342, 13343, 13344, 13345).

Ahikotuse üks ahivaredest. Kuva: A. Kaasik

Pärimusi

Kabeli põllu vare

Tarvastu kiriku juurest 13end versta põhja poole, sääl on Lombi talu maa sees: üks suur vare lasu. Ja seda vare nimetab rahvas täna päävani Kabeli põllu vareks. See tük maad kus see vare praegu olles olnud enne Jõgeva talu peralt, ja selle vare ümbruses kasvanud põline kuuse mets, - kust keegi ühtegi puud ei ole maha tohtinud raiuda, sest seda metsa ja vared olla nõia või kuradi vareks peetud. Selle vare peale olevad pidanud kõik ümber kaudne elav rahvas - ohvri andi viima. See olnud nõnda: Kui keegi olla mõne elaja looma ära tapnud, siis pidanud ta ka värsket liha ja verd sinna viima. Kui mitte värsked sinna ei olevad viidud siis pidanud loomad pärast mis tahte sugust viga kandma. Siis olnud naad kas lombakad, ehk olnud neil mõni muu viga ja surnud mõni ka äragi.

Kui midagi tapetud looma lihaga esimest korda keedetud, olgu küll et enne sinna juba toorelt värsked viidud, siis pidanud ka keedetult värsked viima kui kahju ei tahetud kanda. Kui midagi uudist vilja peksetud ja see aita panna ehk veskele viia tulnud siis pidanud sellest ka nõnda sama sinna viima, kui vilja põllule äpardus tulemata pidi jääma. Jäänud mingist viljast uudis sinna viimata, siis olnud teisel suvel kohe seda seltsi viljal äpardus käes, kellest uudis viimata jäänud. Olnud ka seegi vili kellest uudis viimata jäänud ilma tuluta.

Et keegi hää-meelega surma saada ei ole tahtnud siis ei läinud ka keegi säält metsast puid tooma. See olnud juba ära nähtud: Kes säält puid raiunud, see ka mis tahte kombel ära surnud ja ka enamiste enneaegselt surma saanud. Et küll pilv pilve järele pea üks selts rahvast sääl elanud, ja see lugu kõigil tutav olnud, ei olevad siiski kuskil niisugust tarka saadud, kes seda metsa oleks võinud raiuda ehk ka vare seest seda vägimeest häävitada. Inimene kes seda kombes ei olevad teadnud kuidas selle varega pidi tegema, jäänud kas pimedaks ehk mõne muu viga sisse. Sagedaste nähtud selle vare ümbruses ja metsas, mitmesuguseid moonutusi, mõni kord olnud siga kivi otsas teine kord kits. Ja kolmas kord näitanud ta ennast hobuse moodi ja mitme muu viguriga. Ka palju inimesi eksitadud säält teelt ära, kes õhtul säält mööda minekul olnud, nõnda et hommikuni pidanud sääl ümber kaudu rändama, enne kui õigele teele tagasi saanud.

Et rahval sääl ümber viimaks üsna viletsaks elu tahtnud minna, siis olnud vana sõna järele ka: "kus häda kõige kibem sääl abi kõige ligem." Siis leitud viimaks ka mees, kes lubanud seda viga parandada, ütelnud selle küll ka oma.: raske olevad, kiusajad või Kabeli vare kuningad ära saata. Seda tarka kes sellega valmis arvanud saanud olla Törgendaja Jaaguks nimetud.

Kui tema selle asja oma peale olla võtnud ja nüüd sinna tahtnud minna, siis tulnud temale Kabelivare kuningas vastu, ja ütelnud: "Kuhu sa vana Jaak lähäd?" Kui sa minu elu korteri poole lähäd ära sa siis minu naise ega latsi hirmutagu. Et peremees kodust ära läinud, siis pidanud ka vana Jaak tagasi minema. Teine kord tahtnud vana Törhendaja jälle mina, aga jällegi niisama sugune lugu. Siis ütelnud vana Törgendaja: "Kui ma kolmandemad korda lähan siis pead sina kodu olema, ehk kui sa ka mitte ei ole, siis tahan ma sind ja sinu eluaset säält häävitada. Siis ütelnud vana pagan Törgendajale vastu: Katsu! Kas sa minust jagu saad? Ja läinud oma teed.

Kolmandamad korda läinud nüüd vana Törgendaja Jaak sinna minema aga jällegi tuleb vana poiss temale teel vastu, endiseid sõnu üteldes: "Kuule vana Jaak, ära mine minu naisi ja latsi

hirmutama. Aga nüüd ütlenud vana Törgendaja: et ta teda ja tema elu aseme ära häävitab. Aga, Kabeli vare-kuningas , vana poiss, vana pagan, ja kuidas teda veel sell aeval nimetadud vaielnud kangeste vastu, et teda kodus ei olevad ja Törgendaja mitte tema kodust ära oleku aeval sinna ei tohtivad minna. Vana Jaak vastanud et ta seda temale juba enne olevad ütelnud, ja nüüd enam tema keelust ei küsivad, ja lubanud temale uue eluaseme Virts järve, Järve küla alla saare peale Ja läinud ise vana pagana elu aset häävitama, kui tema sinna olla jõudnud siis ei olevad ta kedagi muud inimest enese kaasa võtnud. Pärast jutustanud ta, et temal (Törgendajal) suur tegemine olnud seda elu aset häävitades, sest temale vastatud et peremeest kodus ei olevad ja sellepärast pidavad neid rahule jätma, aga vana Jaan ütelnud ka neilegi mis ta juba enne nende peremehele oli ütelnud, ja saatnud ka muud tondit minema.

Sellega olnud siis säält see eba jumal kadunud, aga metsa ei ole siiski keegi raiunud, mets seisnud veel mitu põlve oma olemises. (Viimaks võtnud üks tark kätte ja tulnud metsa raiuma. Kaks korda käinud see ka ära aga ei olevad parajad aega ütelnud olevad, viimaks mitmenda kora käimise järele on ta leidnud paraja ja kolm puud maha raiunud ja käsknud siis metsa maha raiuda, kus siis seda ka tehtud. -

Praegusel aeval on sääl lage põld ja veelgi üks kivi vare, ligi saju aasta eest tagasi, olevad ka summestel õhtudel mõnda kogu nähtud kuna nüidse aeval enam midagi näha ei ole umbes 45 aasta eest olevad mõni vanaaegne rahake välja künnetud. H I 5, 345/7 (3) < Tarvastu khk - Jüri Liller (1894)

Toome Suurvare. Vaade läänest. Kuva: A. Kaasik

põle teda kennigi julgunud maha raidu, sest iga kord esimene puu, mis maha lastud, löönud mehe surnus, sellepärast põle kennigi teda julgunud ka änäm edesi raidu.

Kui lugu nõnda ikki edesi lähnud ja mõisnikule põle võimalik ollud teda maha raidu, müünud ta tema Uusna mõisnikule von zur Mühlenile ärä. See saatnud nüüd omad sulased teda raidma. Esimene puu, mis langenud, löönud mehe surnus; aga sulased põle sellest küsknüd, vaid teenud tööd edesi. Teised puud põle aga änäm kurja teenud ja nõnda võetudki hiis maha. Lugu ollud nii, et iga kord esimene puu löönud oma raidja maha, kui siis tööd vähä lontimale jäetud ja uuesti pääle hakatud, siis surmanud jälle. Töö oles pidatud ühe joonega tehtud saama. H III 25, 532/3 (4) < Viljandi, Uusna k – J. Täht < Jaak Täht (1896)

Ahikotuse kirdenurgas asuv kalme. Kuva: A. Kaasik

Neist kalmetest räägib vana jutt, kahte viisi: Esiteks, et Lombi talu põllu sees oleva kivi vareme kohas ennemuiste kirik olla olnud, keda praegu suureks toome vareks kutsutavat. Seda kirikut olla sellel ajal „Anne Lombi kirikuks” kutsutud. Jõgeva talu põllu sees olevate varemete kohal olla jälle kirikumõisa hooned olnud. — Lombi talu põllu sees olevate varemete peäl olla veel kuni saja aasta eest tagasi ohverdatud ja ohvri andisi viidud, kuhu kõigest valdadest seal ümberkaudu kokku käidud, küll Tarvastest, Viiratsist, Uusnast ja Holstrest.

Teine jutt räägib, et Jõgeva talu põllu sees oleva vareme kohas, kellest praegu tee üle käib, vanal ajal kirik olla olnud, keda „Anne Lombi kirikuks” kutsutud. Lombi talu põllu sees olevate varemete kohas olla jälle munkade maja ja hooned olnud.

Kirikute jutud on nende kohtade juures sellepärast väga tähtsad, et niisugused jutud ka sagedaste muial niisuguste kivi kalmete juures liiguvad, et seal kirik olla olnud, ehk et sinna kirikut olla ehitada tahetud ja selle tarvis kivid sinna kokku veetud. Aga iialgi ei ole need kivid

muud, kui väga vanad pagana aegsed surnute põletamise ja nende tuha matmise kohad, kuhu ka nende metallist ehte asjad ühes maeti, ja kuhu peäle ka pärast ohvriandisi toodi. Seda tunnistavad need raha litrekased ja kurinakesed, mida Jõgeva talu peremees mõne aasta eest tagasi kündes nende varemete ümbert olla leidnud, nõnda ka sõjariistade tükka. Raha litrekased olivad ohvriannid palju hiljemast ajast, aga kurinakesed ära põletatud surnute ehted, palju vanemast ajast. Jaan Jung 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt I–II, lk 160/1 < Tarvastu khk, Kitse t - Jaan Jung < I. Liller (1898)

-

Anne Lombi kirik

„Uisavare“ suuruseid kivivaresid leidub tervelt 4 veel ühe km võrra põhjapool, Jõgeva talu põllul, mis muinsuskaitse alla võetud samal ajal „Uisavarega“. Siin vähemalt mäletatakse, et 40 a. tagasi surnud 80 a. vanuses omaaegne peremees Mats Palkai, kelle mälestused seega võisid ulatuda nüüd üle 100 a. tagasi, kes siis teadnud rääkida, et vanasti toonud ka Mustapali küla elanikud oma andeid Jõgeva talu põldudel asetsevaile ahikotuseile.

Ühel neist varedest asetsenud niinimetatud „Anna-Lombi“ kirik ning selle asukohal viinud maasse auk alles mõnikümmend aastat tagasi.

Nüüd on kõik täidetud põllult juurdeveetud kividega. Missugune kirik oli „Anne-Lombi“ kirik? Vene-, katoliku-, luteriusukirik? Suur pääkirik, väike abikirik? Kõik need küsimused jäävad vastamata. Kohal ei teata midagi ligemalt Samuti ei teata kas, kes ja kunas jutlustas selles kirikus. Andres Lättemäe. Sakala 15.09.1939, lk 4.

Teabeallikad

Jaan Jung, 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II, Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Veebis:

<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101801>

Oskar Laid, 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. Kirjeldanud suvel 1923a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, AI 1-89-1)

Alfred Veiksar. Tee Kommunismile, nr. 74, 26 juuni 1975, lk 3. Veebis:

<https://dea.digar.ee/article/teekommunismileviljandi/1975/06/26/11.1>

Janika Viljat, 2012. Vanema rauaaja kalmed Viljandimaal. Bakalaureusetöö. Veebis:

https://www.arheo.ut.ee/docs/BA12_Viljat.pdf

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja Looduslike pühapaikade andmekogu

Kultuurimälestiste register. Veebis:

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13342>

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13343>

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13344>

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13345>

Mõnnaste Uisavare

Samuti: Ahikotus, kivikalme

Kaardi alus: Maa-ameti kultuurimälestiste kaart

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Mõnnaste küla, Roobe katastriüksus nr 79701:001:0320.
Koordinaadid: XY: 6464729.91, 606485.88.

Uisavare asub lagedal põllul Roobe talu sissesõiduteest paarteist m lõuna pool. Roobe t
hooned asuvad 50 m ida pool, Mustla-Mõnnaste tee ja Roobe bussipeatus 70 m ida pool.
Mustlasse 9 km, Viljandisse 17 km.

Juurdepääs

Mustla-Mõnnaste tee 9. kilomeetril Roobe bussipeatuse juures jätta sõiduk tee äärde.
Kõndida Roobe talu sissesõiduteed mööda 70 m kalmeni.

Kirjeldus

Ahikotuse tuuma moodustab kuni 1 m kõrgune lauge kõrgendik, mille tipus on paarikümne m
läbimõõduga kivine söõdilapp. Ahikotuse varasemat ulatust ei ole võimalik kindlaks määrata,
kuid ilmselt ulatus see praegusel põllumaal kuni maanteeni.

Uisavare, vaade lääne poolt maanteelt. Kuva: A. Kaasik

Taust

Pärimused kõnelevad, et Uisavare on kogukondlik pühapaik, kuhu Mustla–Mönnaste teel liikujad anniks münte heitsid. Ahikotusel kasvanud lepik, mille Loime talu peremees käskinud maha raiuda ja maa üles harida.

Kalmet kirjeldas esmakordselt Oskar Laid 1923. a. Ajakirjanduse andmeil oli kalme juba 1928. a muinsuskaitse all. Samuti on see arheoloogiamälestisena kaitse all praegu (13341 Kivikalme). Kalme vanuseks on arheoloogid pakkunud ligikaudu tuhat aastat.

Uisavarest 0,4 km põhja pool laskub tee endisesse laukasohu, nn Loime niidule. Seda kohta kardeti väga, sest seal nähtud sageli virvatulesid, kuulnud nuttu ja oigamist ning teekäijad eksinud ära. Teisel pool Loime niitu, vaevu kilomeetri kaugusel, asub Toome Suurvare.

Äratab tähelepanu, et Uisavarest 180 m põhjakirdes asutati enne sõda Taaramäe nimeline talu.

Pärimused

Üks ahikotus (üleüldine) olnud Tarvastu vallas Mönnaste külas paar versta Tennassilma valla piirist Tarvastu poole, käidava tee ääres. See olnud üks lepikutukk. Sinna lepiku tukka pidanud iga möödamineja raha viskama, kas pool ehk terve kross ehk rohkem. Viskamata ei tohtinud aga keegi mööda minna. Kui ta seda teinud, siis juhtunud talle teel õnnetus. Viimati annud aga „Loime” talu peremees, kelle maa peal lepik kasvis, sulasele luba lepikut maha raiuda ja maad omale kartohvli jaoks üles künda. Inimesed, kes mööda läinud, jäänud seisatama, kui nad vanameest näia lepikut näinud raiuma. Nad oodanud seda silmapilku, millal mees enesele jala ehk käe sisse lööb. Mees aga raiunud lepiku maha, kündnud maa üles ja

korjanud ta pinnal ja pinnas olevad krossikesed oma tasku. Inimesed, kes seda lugu näinud ja kuulnud, vangutanud pääd ja ütelnud: „Ega selle mehega hääd lugu ei ole.“

E 25146 (13) < Tarvastu khk, Vooru v - J. Kuusk < J. Lang (1896)

-

Tarvastu Mõnnaste küla Kaldremaa talu maa sees on üks rüpitäis kive, mis vanapaganal sinna maha kukkunud, kui kukk laulnud ja põlle nõörük katki läinud. Nimelt kannud vanapagan kive kokku, et Saba talust pääle üle Võrtsjärve silda ehitada. Silla ehitamisest ei ole aga midagi välja tulnud, sest vanapagan pidanud silla ühe öö jooksul valmis saama, aga ei ole saanud, sest kukk laulnud. Jung Mss 118 (17) < Tarvastu khk - Jaan Müür (1912)

-

Teine tähtis koht on kivikalme nime all tuttav. Kivikalme asub Mõnnaste külas Roobe talu piirides, ida pool Mõnnaste-Tarvastu maanded, maantee ja talu vahel asuval kõrgemal põllumaal. Mõlemad kohad on õige vanaaegsed mälestuse paigad, mida kaua aega rahvas on mälestanud ja pühaks pidanud. ERA II 113, 519 (1) < Saarde khk - Jaak Söggel (1929)

-

Loime talu (Mõnnaste küla lõpus) maal asub üks väike ja laukane soo. Selles soos leidis kummalisi nähtusi. Tihti põlenud seal sinised tondituled ehk virvatuled ehk sootuled ja kostnud laste nuttu ja hirmsat oigamist. Sama talu maal oli suur ja ümar Kuradikivi. See olnud nagu sissekäik Kuradikoopasse. Kivi alla arvatigi olevat vanakuradi eluase. Et möödujal midagi halba ei juhtuks, siis pidanud möödakäija sinna lepatukka raha viskama, siis saanud sealt sekeldusteta mööda. (Sakala 1932) Aime Mäeorg, Kalmer Mäeorg, 2007. Tarvastu muistendid ja rahvapärимused, lk 26. Käsikiri autorite valduses.

-

Roobe „Uisavare“

Kalmetu lohust vähe üle kilomeetri põhjapoole asub 40-50 meetrit teest paremal Roobe „Uisavare“, mis juba 1927. või 1928. aastal võetud muinsuskaitse alla. Päälnäha on see vaid 15meetrilise läbimõõduga sõõr, mis ulatub umbes jalg maad kõrgemale ümbritsevast põllupinnasest. Kunagi kasvanud siin leplik pääl, nüüd aga kaetud tasase rohtunud mullakamaraga. Andres Lättemäe. Muinasjälgi Põhja-Tarvastus. Sakala 15.09.1939, lk 4.

Teabeallikad

Oskar Laid, 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. Kirjeldanud suvel 1923 a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, AI 1-89-1)

Janika Viljat. Vanema rauaaja kalmed Viljandimaal. Bakalaureusetöö. 2012. Veebis:

https://www.arheo.ut.ee/docs/BA12_Viljat.pdf

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja Looduslike pühapaikade andmekogu

Kultuurimälestiste register:

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13341>

Kalbuse Urri ahikotus

Samuti: Urri ahikotus, ahikotus, Haudemägi, Sitalepik, Urri lepik, vare, kalme

Kaardi alus: Maa-ameti kultuurimälestiste kaart

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Kalbuse küla, Uue-Urri katastriüksus nr 79701:002:0701.

Koordinaadid: XY: 6462831.64, 608790.27.

Ahikotus asub Tuuletoa-Räbu külateest 70 m ida pool lagedal põllul. Räbu talu hooned asuvad 400 m põhjaloodes, Väluste-Mõnnaste teerist 520 m põhjaloodes, Urri talu 730 m lõuna pool. Mustlasse 7 km, Viljandisse 21 km.

Urri ahikotus. Kuva: A. Kaasik

Juurdepääs

Väluste–Mönnaste tee 2. kilomeetril Räbu talu juures pöörata lõunasse Tuuletoa–Räbu teele, sõita 500 m ja jätta sõiduk tee äärde. Ahikotuseni on üle põllu 70 m, kuid sinna pääseb vaid siis, kui vili on koristatud. Paik kaitse all kui Kivikalme ja ohvrikoht Urri lepik (13333).

Kirjeldus

Ahikotusel asub kivivare (kivikalme ja sellele veetud põllukivid), mille pikkus ida-lääne suunas on 40 m ja põhja-lõuna suunas 27 m, vare kõrgus 1,5 m. Varel kasvab üksikuid lehtpuid ja põõsaid.

Taust

Pärimuse kohaselt on tegemist ahikotusega ja sinna toodi ande. Talu karjane näinud kord Urri lepiku kohal hirmutavat valgusmängu. Tarvastu kihelkonnast on see erandlik teade, kuid mujal Eestis on kummalisi tulesid märgatud kümnetes pühapaikades.

Ahikotus asub Urri põlistalu maal ja pole selge, kas talu on andnud nime ahikotusele või vastupidi. Urri vare leidub ka Võrtsjärves. Eesti kirjakeelde on sõna uri (and, kahi) laenatud soome keelest. Samas saa välistada, et see sõna oli anni tähenduses Eestis varemgi kasutusel. Eestis leidub mitmeid pühapaiku, mille nimes esineb uri-uuri-urri.

Ahikotust kirjeldas kalmena esimest korda Oskar Laid 1923. a. Ajakirjanduse põhjal oli vare 1939. a kaitse all ahikotusena.

Pärimus

Urri lepik

Veel asetseb Tarvastu põhjaosas muinsuskaitse alla võetud ahikotus, ohvripaik, Urri talu maal. Kuna see kaetud lepatukaga, mis teatud juhtudel pakub vajalist varju, siis kannab see tänapäeva mõistuseinimese antud üliproosalist nimetust – „S.-lepik“. Muide, omades küll väga proosalist nimetust, on see ahikotus seotud ka müstiliste nähetega. Nimelt söönud kord Urri talu kari selle ohvrikoha ligidal, kui korraga näinud karjane suurt valgusejuga selle lepatuka peal. Olnud parajasti päikeseloojangu aeg, seega ilm alles täitsa valge. Kolm korda lehvitanud valgusejuga end lepatuka pääl. Karjatüdruk ehmunud sellest ja ajanud karja rutuga koju. Kunagi polevat enam julgenud see karjane karja sööta ohvrikoha lähedal päikeseloodangu ajal. Andres Lättemäe. Muinasjälgi Põhja-Tarvastus. Sakala, 15.09.1939, lk 4.

Teabeallikad

Oskar Laid, 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. Kirjeldanud suvel 1923 a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, AI 1-89-1)

Viljat, Janika. Vanema rauaaja kalmed Viljandimaal. Bakalaureusetöö. 2012. Veebis:

https://www.arheo.ut.ee/docs/BA12_Viljat.pdf

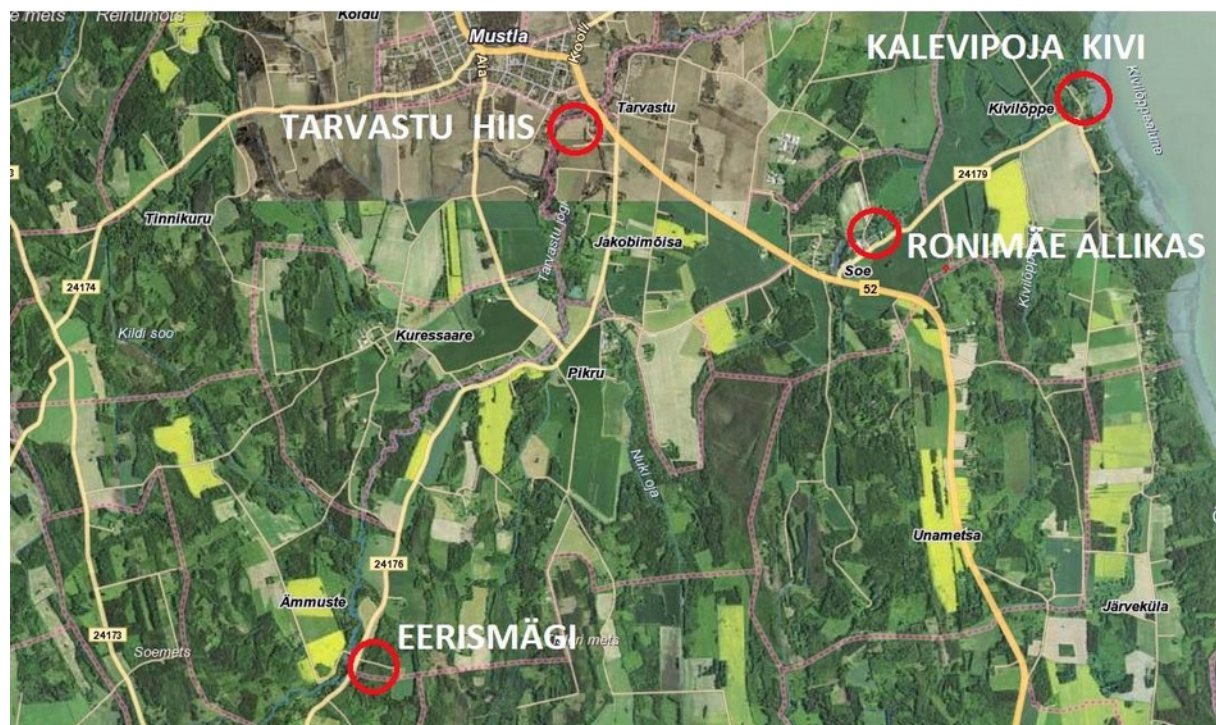
Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Kultuurimälestiste register:

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13333>

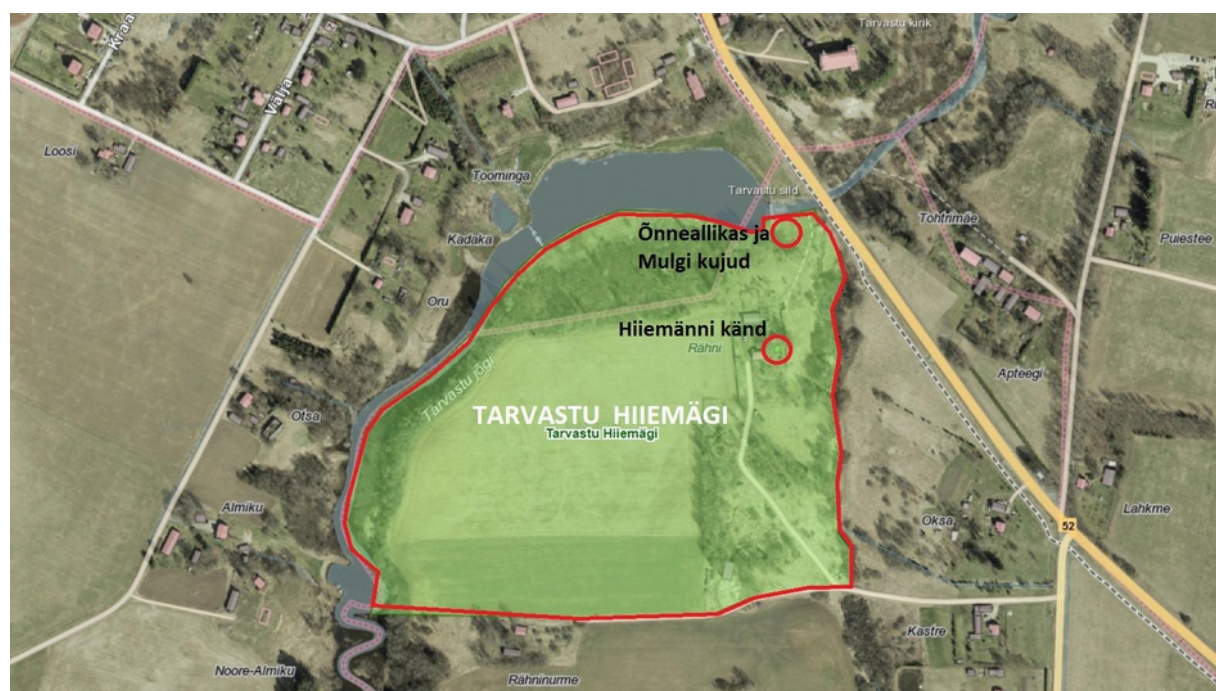
TARVASTU KANDI PÜHAPAIGAD

Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Tarvastu Hiemägi

Samuti: Taara hiis, Taara tare, Hiemägi, Hiemänd, Hiemännik, hiiepaik, hiiekoht, Rähninurm, Rähninurme pedäi, Hiiekivi, tervendav allikas

Kaardi alus: looduslike pühapaikade kaart

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Tinnikuru küla, Tarvastu kirikla; Jakobimõisa küla Roveni, Rähni, Rähnipõllu, Liivapõllu katastriüksused. Hiemäni kattu koordinaadid: XY: 6455618.75, 610650.94 .

Hiemägi asub Mustla aleviku lõunaservas Viljandi-Rõngu tee ääres. Tarvastu jõgi voolab vahetult lääne ja põhja pool, Viljandi-Rõngu tee on 10-200 m kirde pool, Tarvastu kirik 150 m kirde pool, Tarvastu linnamägi 1 km kirde pool, Tarvastu Gümnaasium 700 m loode pool. Mustla keskusse 1,4 km, Viljandisse 27 km.

Juurdepääs

Viljandi-Rõngu teel 70 m peale Tarvastu jõge on paremal lai teeserv, kuhu saab jätta sõiduki. Mööda kergliiklusteed tuleb kõndida tagasi jõe poole, kus üle maanteeäärse kraavi viib Hiemäele jalakäijate sild.

Vaade Tarvastu Hiemäe kirdeotsale. Kuva: A. Kaasik

Kirjeldus

Hiemägi asub 1,3 km pikkuse põhja-lõuna suunalise kõrgendiku põhjapoolisel otsal, mida piirab läänest ja põhjast Tarvastu jõgi, idast oja, lõunast Rähninurme tallu suunduv pinnasetee ja selle mötteline jätk jõeni. Hiemäe ulatus põhjast lõunasse on 500 m ja idast läände 420 m. Mäe kõrgus kõrvalasuva jõe suhtes on 14-16 m, mäe kõrgus idaküljel asuva oja suhtes 9-16 m. Suurem osa hiiest on praegu haritav tasane maa. Vaid mäe jõeäärsetel nõlvadel kasvab mets. Puid-põõsaid leidub ka mäe idaosas, eriti oja orus. Mäe kirdeosas asuvad Rähni talu hooned, mäe kaguosas laoplatz ja -hoone. Mäe põhjaossa ehitati mõneteist aasta eest paisjärv, jõekärestik ja puhkeala. Sinna on paigutatud ka Tarvastu

rahvarõivastes puukujude pere. Rähni talu õues asub hiemänni känd, mis on muinsuskaitse all kui kultuurimälestis nr 13331, ohvrikoht Taaratare.

Mäe kirdenukas Mulgi kujude taga asub kahjustatud Õneallikas. Veel 1970. aastail toodud sealt tervisevett. Mõneteist aasta eest valla puhkeala rajamisel kaevati aga allika juures olev hiemäe nõlv maha ja senine allikas hävis. Allika senisele kohale kaevati kopaga auk. Allikas pole siiski täiesti hävinud. Allikasoon avaneb kujudest paarkümmend m lääne pool ja voolab väikse ojakesena paisjärve. Allikaojale on ehitatud valge sillake.

Taust

Pärimused kõnelevad, et see oli tähtis ja kuulus hiiekoht, kuhu tuldi kaugelt kokku pühi pidama. Tarvastlased austanud seal oma jumalaid, eriti aga Taarat. Mitmed pärimused kinnitavad, et see oli Taara hiis ja Taara tare. Kui kristlased ehitanud teisele poole jõge kiriku, öedud, et see on Taara vastu. See lühenenud Tarvastuks, mis sai nimeks kogu kihelkonnale. Vallutajad raiunud hiiepuud maha ja keelanud seal vanade tavade järgimise. Hiiemäel asunud Taara kivikuju veeretatud jõkke ja purustatud seal.

Hiemäe põhjaotsal kasvas kuni 20. sajandini Hiiemänd (ka Uku mänd, Rähninurme petäi), kelle juures käidi abi palumas ja andi viimas. Tarvastu muinasvara inventeerinud Oskar Laidi sõnul toodi Hiiemänni juurtele ande veel 1923. aastal. Kooliõpetaja Andres Lättemäe andmetel oli hiiemänd 1939. aastal 12 m kõrge, puu ümbermõõt rinnakõrguselt 2,75 ja maapinnalt 3,65 m. A. Lättemäe andmetel murdunud puu 1954. a sügistormis. Uskumatu küll, kuid hiiepuu kannutüügas on siiani alles.

Hiemäe põhjaserv kuulus Tarvastu kirikumõisale ning seal kasvavat metsa kutsuti Kirikumõisa kaasikuks. See ala kuulub kirikule praegugi. Kümmeaasta eest tehtud lageraie järel jäid mõned kasepuud siiski kasvama. Suurem osa hiiest kuulus aga Tarvastu mõisale, kes haris selle Rähninurme põlluks. Peale Vabadussõda jagati mõisa maa taludele ja Hiiemänni juurde ehitati Rähni asundustalu. Männi lähedal asuv püha kivi jäi aida alla.

Tarvastu Hiemägi on tüüpiline kogukondlik pühapaik, millel on suhteliselt suur pindala, mida kasutas rohkesti inimesi ja kus on mitmeid pärimuslikke tegevuspaiku. Pärimused ja asukoht viitavad võimalusele, et see võis olla Tarvastu kihelkonna keskne hiis. Kihelkondade keskseid hiiepaiku on teada mujalgi Eestis ja naaberkihelkonnas Helmeski.

Taara ja Uku esinevad paljude pühapaikade põlistes nimedes ja seda Mulgimaalgi. Mitmel pool mujal on talletatud pärimusi ka Taara kujudest. Kas just Tarvastu kihelkonna nimi on Taarast tulnud, pole kindel. Nime lähteks võib olla ürgveis tarvas. Igatahes on kindel, et 19. saj lõpul, 20. saj alul armastasid tarvastlased kõnelda, et nende kihelkonna nimi pärineb Taara hiiest. 1930. aastate ajakirjanduses on nimetatud Tarvastut isegi Taara vallaks.

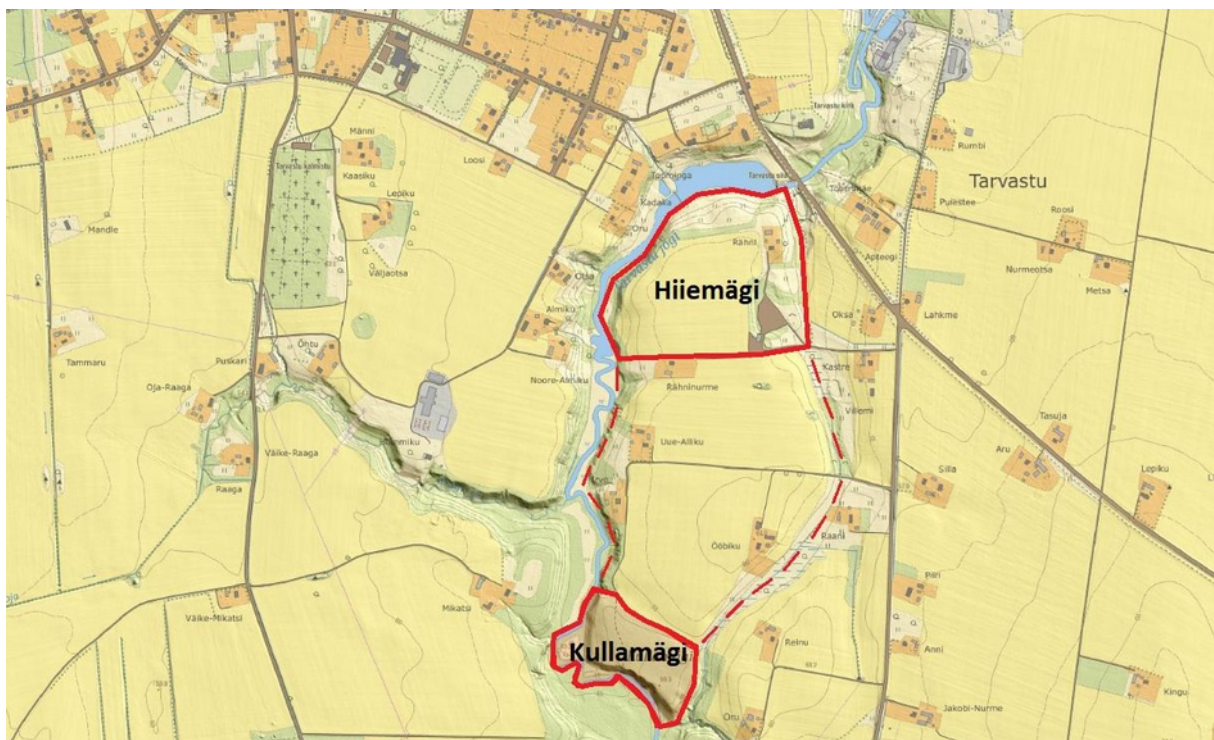
Sellel teemal tehtud seni kõige põhjalikumas uurimuses „Taarapita – saarlaste suur jumal“¹⁰ tõdetakse, et ülimalt tõenäoliselt tähendab Henriku Liivimaa kroonikas korduvalt mainitud Tharapita Taara pikset ehk Taara pikka, kõrget. Taara nimetus oli muiste Euraasias laialt

¹⁰ Urmas Sutrop, 2001. Taarapita - saarlaste suur jumal. Mäetagused 16. Veebis: <https://www.folklore.ee/tagused/nr16/sutrop.pdf>

levinud, kuid Eestisse on see jõudnud esmalt ilmselt ida poolt soome-ugri aladelt. Esimesel ärkamisajal ja hiljemgi oli jumal Taara Eesti rahvuslikus liikumises väga hinnatud. Taara poole pöörduti sageli kõnedes ja ilukirjanduses, Taara nime anti seltsidele, tänavatele ja isegi kasarmutele. 1930. aastail tegutses taarausuliste ühendus Hiis. Nõukogude okupatsiooni ajal taarausku keelustati ning võimud propageerisid taara kasutamist pakendi ehk pudeli tähenduses. Nii on see jäänud tänaseni.

Tavaline on see, et Tarvastu hiis rüüstati ja on praegugi halvas seisukorras. Tavaline on seegi, et suuremast pühapaigast on praegu muinsuskaitse all vaid tilluke osa – Hiemänni känd. Haruldane, kuid mitte ainukordne on kihelkonna nime seostamine pühapaigaga. Nii pärinevat ka Hiiumaa Pühalepa kihelkonna nimi seal kasvanud pühast lepast või siis püha leppe kividest.

Äratab tähelepanu, et Hiemäega samal kõrgendikul, selle lõunapoolsel otsal, asub Kullamägi. Kullamägi oli varem armastatud kooskäimise ja pidude pidamise paik, millega seoses on vanemaealistel inimestel praegugi häid mälestusi. Kullamäega seotud ohtrate pärimuste seas ei ole pühapaiga pärimusi, kuid mõned inimesed on nimetanud seda pühapaigaks. Võimalik, et ajal, kui Tarvastu Hiemäel võõrvõimu valvsa sima all ei saanud seniseid kooskäimisi jätkata, asuti neid korraldama Kullamäel. Välistada ei saa sedagi, et Kullamägi on Hiemäe osa. Eestis leidub enam kui kilomeetri pikkuseid hiemägesid mitmel pool, näiteks Virumaal Purtses ja Kundas, Tartumaal Ervu ja Valguta külas ning Rapla maakonnas Hiie külas. Seega poleks ka Taara tare – Kullamäe hiemägi midagi erakordset.

Hiemägi ja Kullamägi asuvad sama kõrgendiku vastasotstel. Kaardi alus: Maa-ameti põhikaart

Pärimus

Vanast, kui alles meie esivanemad paganad olid ja oma kõige suuremad jumalad Taarad kummardasid, siis oli neil niisuguseid Taara kummardamise kohtasi palju. Üks niisugustest Taara kummardamise kohtadest oli ka Tarvastu kiriku lähedal mõisa põllu sees olnud, seal

näidatakse meile ühte väga vanad männapuud, mille juurte alla ohvrid olla kantud Taarale. See määnd seisab tänapäevani mõisa nurme sees kirikumõisa kaasiku kõrval ühe kingu otsas alal. Siis kui ristiusk seie toodi ja kirikuid ehitama hakati, siis ehitati ka Tarvastu Taara kõrva kirik, kus praeguses Tarvastu kirikus selleaegsed ehitismüürid ka alal on. Rahvas aga kutsunud seda kirikud oma jumala Taara järele „Taara vastu” seepärast,* et ta nende jumala kõrval seisis. Tänapäevanigi kutsutakse seda kihelkonda kiriku järele Taara vasta ehk vähe rahva suust muudetud - Tarvastu.

*Võibolla, et Taaravastu mitte ei tähenda, et kirik Taara kõrval seisab, vaid et ta kõige oma õpetusega Taara õpetuse vasta käib. E 104 41/2 < Tarvastu khk, Vooru - Paul Arthur Meil (1894)

-

Kust „Tarvastu” omale nime on saanud.

Rahva suust üles kirjutanud J. Käger

Vanarahva suu pajatab „Tarvastu” nimesaamisest mõndagi; olgu siin paigas mõned seletused, nagu nad rahva suus liiguvad, alalhoidmiseks paigale pandud.

1) Muistsel hallil ajal seisnud kuulus hiie koht: „Taara tare” lõunapool Tarvastu jõge praeguse kiriku kohal mõisa põllu sees, kus kena metsa tukk olnud ja kus veel praegu üks kaunis vanaldane pedajas kasvab. Seda kohta auustatud, kui püha kohta kunagi, rohkete ohvrite viimistega ja sagedate kooskäimistega. Sakslaste sissetulemisega saanud Eesti Jumala „Taara” vastu põhjapoole jõge kirik ehitatud, mida eestlased kohe Taaravastu kirikuks kutsunud. „Kirik on Saksa sõnast „Kirche” tehtud, see aga vist Ladina keele sõnast, „circus” tulnud.¹¹

Nagu teada, on praegu Tarvastus veel suured vanad kantsivaremed kiriku lähedal näha, mis „Vana linnapääliseks” kutsutakse. See on praeguse pärisherra sugukonna matmise paik. Arvatakse, et see kants juba 6—700 aasta eest varemeteks on purustatud, mis nüüd vanade eestlaste ehituse tööst tunnistust andvad. Sellepärast ei või ka sugugi imeks pauna, et niisugusel tähtsal kohal juba enne Eesti pääjumala Taara tare seista võis, ja et ka sakslased sinna oma leeri üles lõivad, on ju muidugi arusaadav. Nõnda tuleb nimi „Tarvastu” kahest sõnast „Taara vastu”. J. Käger. Sakala Lisaleht : [ajalehe Sakala põllutöö lisaleht], 16.11.1895, lk 365/6.

-

Kust Tarvastu oma nime sai?

Selle mäe vastu üle oru, kus Tarvastu kirik seisab, on metsaga kaetud mägi, sääl teenitud vanasti pagana ajal sõja jumalat Taarat ja viidud Taarale ohvrid, sääl kasvanud ka ilus tamme metsa salk.

Risti usu meie maale tulemise järele ehitud sinna kirik kus ta praegu on, ise ütelnud: „Meie ehitame kiriku Taara-vastu”. Sellest saanud Tarvastu oma nime. E 30180/1 (5) < Tarvastu khk - J. Sikk (1897)

-

Uku vakk ja Uku puud.

Igas peres olnud aidas Uku vakk. See olnud püha. Igast vilja uudisest, mis põllust saadud, toodi kohe esimesed pääd lõikuse järele koju ja pandi Uku vakka, kust nad suurel „Uku pühal”, mis üle kihelkonna ehk kogukonna ära peeti, Uku hiie salusse viidi ja üleüldiselt tänuks Ukule ohverdati. Uku vakk on ise ümmargune olnud. Niine ehk pärnapuust lõhutud pind ja pulkadega põhi alla pandud ja kaas niisama kui praeguse silgukarbi kaas, mis meie pool

¹¹ Sõna kirik tuleneb ilmselt siiski vanakreeka sõnast *kýriakóni*, mis tähendab jumalale / isandale / valitsejale / peremehele kuuluvat maja.

pruugil on. Ka Uku puid on olnud. Üht näidatakse praegu Tarvastu kiriku mõisa kaasiku lõuna pool kõrval. See on vana kidur mänd, öeldakse, et selle all Ukule ohverdatud. Teine olnud Vooru mõisa põhja pool kõrval jõe ääres suur kähar tammepuu, selle alla viitud Uku ohvrid, ka seotud pikki lintisid ja linikuid tema okste ümber ehteks ja Uku auks.

E 38613/4 (II) - Johannes Kala < Tarvastu khk, Vooru v (nüüd Suislepa v?) (1899)

Viljandi kunstniku Paul Kondase maal „Taara tammikus“ kujutab hiiepühade õhkkonda nii nagu paljud pärimused sellest kõnelevad.

Ohvri koht

Tarvastu vl. Vastu Tarvastu kirikut S-sihis üle Tarvastu jõe, kõrgemal jõe harudest ümbritsetud mäerünka põhjapoolsel tipul.

Praegu kasvab suur mänd peal, mille juurte vahele veel nüüdki andeid tuuakse.

Oskar Laid, 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. Kirjeldanud suvel 1923 a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, AI 1-89-1), lk 32 (17).

-

Tarvastu kiriku vastas üle jõe ühe asuniku talumaja juures – vana eestlaste hiiepaik. Selle koha peal veel praegu seisab suur põline mänd.

EKLA, f 200, m 5:6, 3 (I-1) < Tarvastu khk, Tarvastu m - Linda Uudeküll < Reet Pihlap, 71 a. (1926)

-

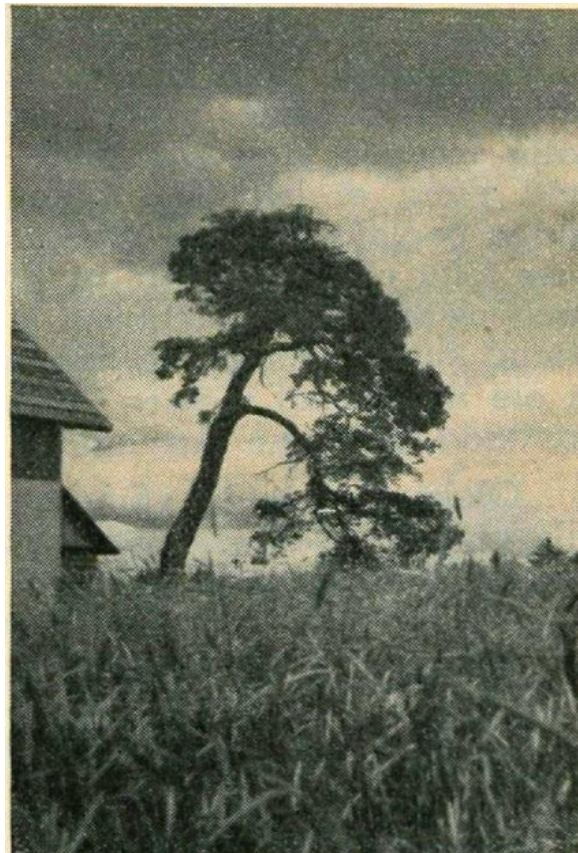
Sääl, kus praegu seisab Tarvastu kirik, kasvanud vanasti tore tammik, kus olnud ohverdamispaik muinaseesti pääjumalale Taarale. Säälsamas seisnud paekivist alusel suur Taara kuju. See olnud raiutud sinisest raudkivist ja pärgadega ilustatud. Kui ristiusk meie

maale tulnud, siis raiunud usutoojad-sakslased selle hiiemetsa maha. Taara kuju nad veeretanud jõkke ja purustanud ära. Raudkivitükke olevat sääl jões näha veel praegugi. Kuna ohverdamispaik olnud väga sündsial kohal, siis ehitanud usuloojad sinna kiriku. Kirikulävi tehtud otsekohe vana Taara vastu, kust ta praegune nimigi tulnud: Taara vastu Tarvastu. Teisendi järele öelnud kirikuehitajad: „Me ehitame kiriku Taara vastu” ja sellest saadndki nimi Tarvastu. [---] I.K. Sakala, 13.12.1928, lk 3.

-

Tarvastu minevik [---] Muinsuskaitse all seisab Tarvastus veel vana hiiemänd, Tarvastu jõe lõuna kaldal, Rähni asundustalu õues. Siin olnud kuulus hiie koht ning muistendi järele kaevatud kunagi männi alla suur rahakeller, mis täis hõbedat ootab tänini avastajat. [---] Sakala, 17.08.1934, lk 7.

-

Tarvastu Hiiemänd. A. Lättemäe 1939

Tarvastu hiiemänd.

Mustlast Pikasilla poole väljudes ja Kirikumäest laskudes Kirikusillale, paistab paremal, umbes 200 m teest eemal. Tarvastu jõe kõrgel kaldal Rähni asundustalu õues vana jändrik mänd. Ka vanimadki kohalikud elanikud pole näinud teda üldilmelt teissugusena kui seisab ta praegu. Mõõdetelt ei ärata ta just erilist imetust, — on meetrit 12 kõrge, rinnakõrguselt ümbermöööt 2,75 m ja maapinnalt 3,65 m. Seejuures peab küll tähendama, et 2,30 m kõrguselt on ligi pool tüvest ära põlenud. Poisikeste süüdatuna 1920. a. Männi otsas asetseb rattarumm, kunagine toonekure pesa; puu tüvi on kuni ladvani täis raudkonkse, — enne omariiklust küttnud mõisa väljavahid männi juures vareseid, asetades männilatra vareste ligimeelitamiseks kulli; puu otsa ronimiseks loodudki siis need raudkonksud.

Erilist väärtust sellele männile annavad aga temaga seoses olevad muistendid. Nimelt lausub rahvasuu, et tähendatud männi kohal asunud vanal hallil ajal kuulus hiiekoht, kus sageli

käidud Taarale ohverdamas. Sakslased olles vallutanud maa ja selle pärisrahva, ehitanud Tarvastu jõe põhjapoolsele kaldale, otse Taara hiie vastu, kiriku, mida eestlased hakanud „Taara vastu” kirikuks kutsuma. Ajajooksul saanud nimest „Taara vastu” — Tarvastu, mis laienenud kogu kihelkonna kohta.

Nii on seotud selle männiga üks Tarvastu nime tekkimise variant.

Eesti Rahvaluule Arhiiv teab veel lausuda selle männi kohta järgmist:

„Tarvastu mõisa nurme pääl (nõndanimetatud „Rähninurmen”) oma üts õige vana ja kaunis suur pedäij. Sellesama pedäjä alla om vanast jälle suur rahakeller tett ja om kulla ja hõberahaga täis pant. Ka ollev selle vana pedäjä all vanast jumalale ohverdet. — Rahakeller aga ollev täembe päeväni alle raha täis ja ootav oma tühjastegijat. Raha säält äratuomine pidävat aga enne puolt ööd saama äratoimentud, muidu ei saavad säält kennigi midagi kätte.“

Nagu juba mainisin, on männi vaigune tüvi meelitanud poisikesi ulakusele, mille tagajärjel nüüd Tarvastu kaunimat loodusmälestusmärki ähvardab hävimine: tüvesse, mis paiguti on üle poole läbi põlenud, on kohati lõõnud juba mädanik. Andres Lättemäe. Loodushoid ja Turism. 1939, nr. 5, lk. 278/9.

-

Tarvastu nime kujunemine.

a) Rähni talu nurmel (Tarvastu kiriku vastu) olnud suur ohvrihiis, kuhu inimesed käinud Taarale ohverdamas. Kui aga sakslased vallutasid Tarvastu, ehitasid nad teisele poole orgu Hiiemäe vastu ristiusu kiriku (praegune Tarvastu kirik). Hiis muidugi hävitati, aga Tarvastu nimi arvatakse olevat välja kasvanud sellest „Taara vastu”.

Märkus: Talu õuel kasvab veel praegugi vana mänd mida hüütakse hiiemännaks.

ERA II 237, 257 (10a-b) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Riuma k, Arupera t – H. Ristsoo, Väluste algkooli õpilane < Ants Vasar, 75 a (1939).

Tarvastu Hiimänni käänd 2020. Kuva: A. Kaasik

Tarvastu mõisa maa pääl asuva hr. Lepiku talu krundil on vana mänd. Kõneleja ei tea aga selle talu nime. Selle männi all käinud vanad tarvastlased jumalaid paluma. Ka ohverdatud säääl hiiemänni all. Kui kellelgi olnud midagi viga, siis läinud ta hiiemänni juure abi paluma. Veel praegugi on see mänd alles, aga säääl ei käi enam keegi palvetamas. ERA II 237, 200 (12) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Rulli t - Elli Sulg, Tarvastu algkooli õpilane < Liis Õmblus, 71 a (1939)

Kõrgel mäerinnakul Rähni talu juures asub põline hiiemänd. Rahvasuus liiguvad saladuslikud jutud selle männi kohta. Vanasti olnud see kuulsam ohverdamispaik. Vanadel eestlastel ei olnud mitte üks jumal, vaid neid oli mitu. Kumardati päikest ja kuud, vett ja puid. Oldi arvamusel, et kõik on Jumalad. Käidi sageli ohverdamas pühal hiiemäel. Toodi kokku ohverdamiseks härgi, lambaid, tuikesi ja koguni inimlapsi. Arvati kindlasti, et jumal võtab rõõmsasti nende ohvrid vastu. Nii kuulus oli see hiiemägi, et kaugelt tuli rahvast kokku ühisel ajal palvetama. Kui sakslased tulid Eestisse, siis keelati eestlastel kõvasti Jumalate palumine. Raiuti maha hiiemäelt suured pühapõlised puud. Üks, mis oli teistest noorem ja väiksem, jäeti alles. Keelati kõvasti eestlastel ebajumalate kummardamine. Kes julgevat veel oma jalga hiiemäele tõsta, seda ootavat suurem karistus. Ja võib olla poodi ka sinna inimesi, seda meie aga ei või teada.

Praegugi on veel vanad roostetunud rauakonksud sees, mis pakuvad tähelepanu vaatamiseks. Selle järele arvati, et nende küljes on mõnigi oma elu kaotanud. ERA II 237, 171/5 (7) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Suurküla, Piiri t – Noimi Kobin, Tarvastu algkooli õpilane < Juhan Park, 61 a (1939)

Teabeallikad

Oskar Laid, 1923. Tarvastu kihelkonna muinasjäänused. Kirjeldanud suvel 1923a. (Käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, AI 1-89-1)

Linda Uudeküll. Ajalooline traditsioon Tarvastu kihelkonna põhjapoolsest osast. Kogutud 1926. a. suvel. Veebis: https://www.folklore.ee/radar/digi_pre.php?area=Tarvastu%20p%F5hjaosa

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja Looduslike pühapaikade andmekogu

Kultuurimälestiste register:

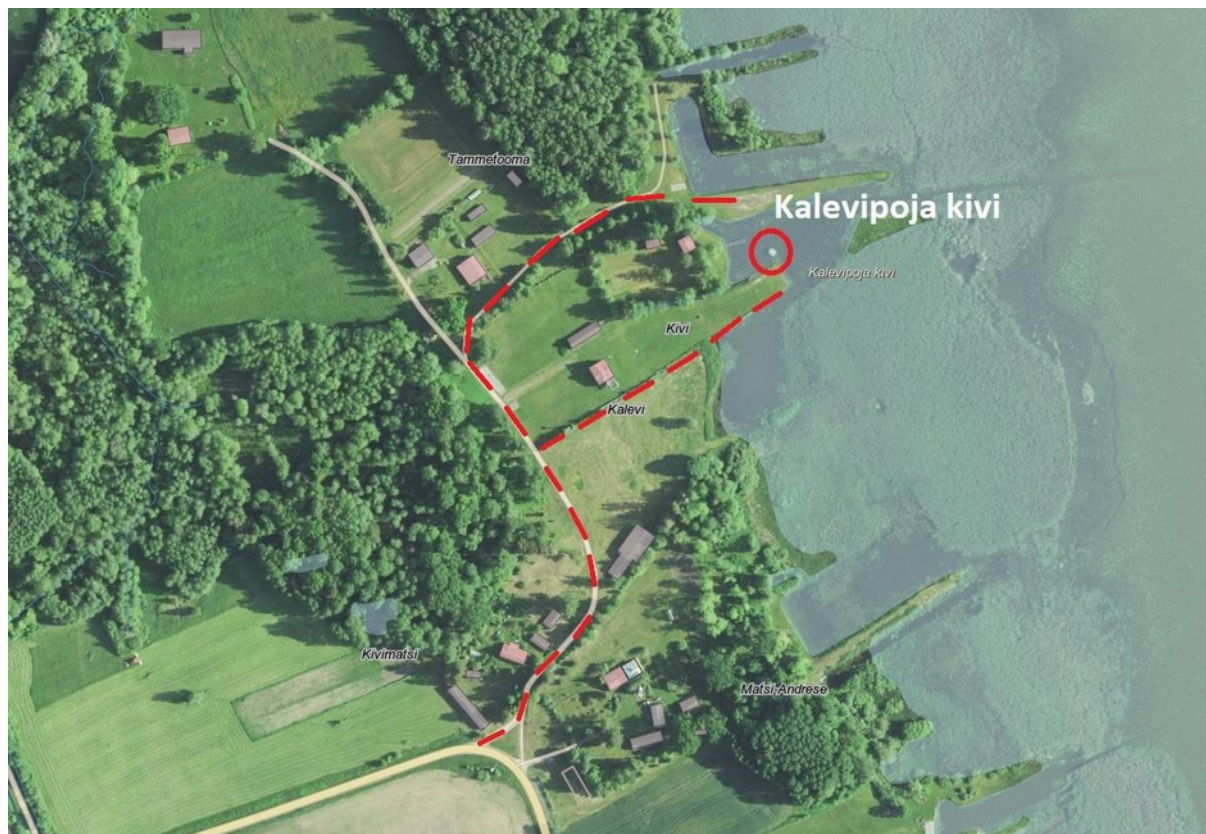
<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13331>

Lõnga köitmine Tarvastu Hiiemäel. Kuva: A. Kaasik

Kivilõppe Kalevipoja kivi

Samuti: Kalevipoja (lingu)kivi, Vanapagana (lingu)kivi, Kuradikivi?, Taevakivi?

Kalevipoja kivi juurdepääsuteed. Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Kivilõppe küla, Võrtsjärve kaldavees riigi maal. Koordinaadid: 6455944.19, 616350.21 .

Kivi asub Kivilõppe küla randa kaevatud paadisadamas madalas kaldavees. Kivi kinnistu elamu asub 40 m lääne pool. Kivi lähedusse viiv külatee ja väike parkla asuvad 180 m lääneedela pool, Kivilõppe asfalttee täisnurkne kurv ja küla silt 350 m edelas. Mustlasse 8 km, Viljandisse 35 km.

Juurdepääs

Viljandi-Rõngu teel Soe külas pöörata peale paisjärve vasakule Kivilõppe teele ja sõita 3,3 km, kuni tee teeb järsu käänu paremale. Suurema bussiga minnes tuleks sealt edasi minna jalgsi: pöörata väiksele pinnaseteele ning minna majade vahel 200 m kirde ja põhja poole, kuni paremale suunduva kiviaiani. Seal pöörata paremale järve poole, minna piki kiviaeda 130 m kuni järveni ja edasi mööda kallasrada eespool paistva kivini. Teine võimalus on minna kiviaia juurest teed mööda 70 m edasi ja pöörata siis paremale. Samas on Kalevipoja kivi teeviit. Nii jõuab paadisadamai põhjakaldale, kus saab kivi silmitseda üle vee.

Kirjeldus

Punakat värvi, ümarate vormidega suur kivi on ainus omataoline sellel rannaosal. Ürglooduse raamat kirjeldab kivi järgmiselt: „Ühetipuline roostikust üle kõrguv rahn, mille lõunapoolne

laeosa langeb astmeliselt allapoole, markeerides nelja rahnu läbivat kinnislõhet. Kõrgemal põhjapoolsemal nukil 0,4 m sügavune lohk, millel püsib vesi.“ Geoloog Herbert Viiding on saanud 1986. a kivi külgede pikkuseks 5,5 ja 5,3 m, kõrguseks 3,3 m ja ümbermõõduks 15 m.

Kalevipoja kivi. Vaade põhjast. Kuva: A. Kaasik

Taust

Suuruse ja seotud rahvapärimate tõttu võeti Kalevipoja kivi nõukogude ajal looduskaitse alla ja on seda praegugi (KLO4001009). Käesoleva kogumiku teemaks on kivi seetõttu, et sellega on seotud liulaskmise tava. Varem on olnud Kivilõppe rannas lausa kaks liukivi. Üks neist – Taevakivi – on ilmselt hävinud. Liugu on lasknud lapsed ja noored soojal ajal.

Kalevipoja kivi erineb enamikest liukividest järsu kaldenurga ja asukoha poolest. End kivit alla libistades on langus järsk ja liug lõpeb vees. Siiski on sarnaseid äkilisi liukive mujalgi. Ka leidub tänapäeval veemõnulates vees lõppevaid liutorusid. Ilmselt osati märjalt lõppevat liugu hinnata vanasti ka Kivilõppes.

Kalevipoja kiviga on seotud rohkesti pärimusi ja lood on vasturääkivad. Kalevipoja ja Vanapagana kivide võiduviskamise lugu seob erinevaid Kivilõppe rändrahne. Lisaks kõnealusele kivile puudutab see 1) järves vee all asuvat kivi, 2) Kalevipoja kivi kõrval kuival maal asunud kivi (ilmselt hävinud), 3) pool kilomeetrit põhjaloodes asuvat looduskaitsealust Vanapagana kivi (KLO4001252) ning 4) ligikaudu poolteist kilomeetrit lääne pool asuvat või asunud kivi. Nii on eri lugudes sama kivi viskajaks nii Kalevipoeg kui ka Vanapagan, kord on kivi lennanud kohale ühelt ja siis jälle teiselt poolt või on see hoopis kavalusega vargsi tagaselja maha poetatud. Pärimused seovad rändrahne hiidudega mujalgi Tarvastu kihelkonnas ja sageli kipuvad need olema vastuolulised nagu Kivilõppe külas.

Pärimus

Tarvastu kihelkonna kohade nimed

Siin järve kaldal hulga teiste kivide saat üks suur kivi, mis Kalevipoeg, vanapaganaga võista üle järve kive visates, kavalusega nägemata tagaselja maha lasknud ja öelnud oma kivi vada hoopis üle järve visanud et enam näha ei ole olnud. H I 5, 279 < Helme khk. - Jaan Soots (1895)

-

Kalevipoja ja Vanapagana lingukivid on Võrtsjärve läänekaldal Suislepa vallas Matsi-Märdi maa peal järve ääres. Seal asub ühe vaese kaluri perekonna maja. Kividest on üks vees, teine maal, nende vahe on umbes pool vakamaad. Maal on Kalevipoja kivi, vees Vanapagana kivi. Kivid mõlemad on umbes sama suured kui kaluri maja. Kevadel, kui jääminek, kaitseb Vanapagana kivi vaese kaluri onni. ERA II 237, 17 (1) < Helme khk - Hans Lill < Gustav Lill, 38 a (1939)

-

Tarvastu kihelkonnas on mitmel pool suuri kivi mürakaid, kus noored inimesed ja latsed liugu lasksid. Suislepas Kivilõppes Võrtsjärve veeres on kaks kivi üks on Kuradikivi ja teine Taevakivi. Mõlemad kivid on paar meetrit kõrged ja järve poole kallakud, s.o hommiku poole, pool kivist on maa sees. Liugu lasti kükakile ja ka tagumiku pääl alla. Liuglejad olid alati karjased ja noored poisid ja tüdrukud heina ajal. ERM 30, 1941 nr 83, lk 177 < Tarvastu khk, Mustla linn – Jaak Verkmäe (1943)

-

Siin see suur kivi järven, seda üteldes, et Kalevipoeg on tõiselt poolt visanu siia. RKM II 142, 129 (1) < Tarvastu khk, Suislepa k/n, Kivilõppe k, Kivimatsi t - E. Tampere < Paal, u. 70 a (1962)

-

Selle kivi, mis järven, om Kalevipoeg visanu. Kalevipoeg ja Vanakurat minnu võitu viskame. Vanakuradi kivi om järve põhjan, seda ei näe kennegi, aga Kalevipoja kivi om tullu siia veerde. RKM II 142, 133 (10) < Tarvastu khk, Kivilõppe k., Linnuaia t. - E. Tampere < Liis Kupits, 79 a. (1962)

-

Suur kivi siin järve ääres olevat Vanapagana kivi, aga teine lendand edasi, on soo ääres umb. 1 ½ km kaugel järvest, see olevat Kalevipoja kivi. Vanapagan ja Kalevipoeg olid Tartumaa poolt need visanud. Seda kutsutas küll Kalevipoja kiviks, aga jutustuse järgi, nagu vanasti räägiti, olevat Kalevipoja kivi kaugemale lennanud, Vanapagana kivi kukkunud järve.

RKM II 142, 128 (5) < Viljandi raj, Suislepa k/n, Kivilõppe k – E. Tampere < Jaan Kadak, 77 a (1962)

Teabeallikad

Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

EELIS: https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=ala&obj_id=999

Ürglooduse raamat:

https://infoleht.keskkonnainfo.ee/default.aspx?comp=objresult=yrg&obj_id=1036587071

Pikru / Ämmuste Eerismägi

Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Pikru küla, Ahvenahänna katastriüksus nr 89901:001:0440 . Mägi asub Mustla-Kärstna maantee idaservas, maantee ja Pikru küla Kansi tallu suunduva tee vahelises kolmnurgas. Teisel pool maanteed on Ämmuste küla maa.

Mustlasse 9 km, Viljandisse 33 km.

Juurdepääs

Mustla-Kärstna tee 8. kilomeetril, 770 m peale Miku-Peetri bussipeatust pöörab vasakule metsavahele Kansi talu tee. Jätta sõiduk seal tee äärde ning astuda taluteelt mäele.

Kirjeldus

Suurem osa mäest on kaevandatud kruusaks ja selle asemel on veeauk. Säilinud on vaid maantee ääres asuv ca 80 m pikkune kitsas mäeserv. Mäele kaevatud kruusaaugu ümber kasvab puid-põõsaid. Üle mäe on ehitatud elektriliin. Maantee on süvendatud ca 2 m sügavusele mäekaldasse ning tee kõrval on lisaks sügav kraav. Mäe looduslik pinnavorm jätkub teisel pool teed, kus see lõpeb Tarvastu jõe sängiga.

Taust

Eerismäe nimi võib olla teisenenud hiie kohanimest. Eestis leidub mitmeid näiteid, kus Hiemägi on muutunud Eemäeks. Eerismägi võis olla varem Hiieristi mägi vms.

Pühapaiga kohta on üks pärimusteade, mis kõneleb mäel palvetamisest ja tantsimisest. Tekstist kumab läbi kristlik taust – selles suhtutakse hiies palvetajatesse selgelt halvustavalt. Sellest hoolimata on aga antud edasi teave, et palvetamas käis palju inimesi. Kogukondlikule pühapaigale viitab ka tava seal tantsida ja mängida.

Suur osa Eesti ja ka Tarvastu pühapaikadest on möödunud aegadel rüüstatud ja on praegugi halvas seisukorras. Loodus parandab tavaliselt inimese tehtud kahju. Üles küntud Eerismägi oleks saanud korda, kui inimene oleks selle paiga rahule jätnud. Ära veetud mägi on aga lõplikult hävinud. Eerismägi on selles mõttes kurb, kuid õpetlik näide.

Eerismäe vahetus naabruses, sellest põhja pool kahel pool maanteed asub Piitre pedästik. Ämmuste küla rahvas käis seal vanasti loomi karjatamas, hobustega öösiti õitsil ja hoidis talvel seal oma kartuleid. Teekäijad aga pelgasid seda kohta. Kõneldi, et metsas elutsevad vaimud, seal olnud oigav luu, mis võinud inimese haigeks teha, ja juhtunud igasugu muid hirmutavaid asju. Teadagi, hirmul on suured silmad. Mõned ei julgenud pimedas üksi läbi Piitre pedästiku minna ja kutsusid saatjaks metsa servas elava väikekohapidaja Märt Kontsu.

Huvitav on teada, et 1855. aastal sündinud Märt Konts elas otse Eerismäe vastas teisel pool teed. 1940. a jutustas ta rahvapärimusi kogunud Jaak Veskemäele kenas tarvastu keeles Eerismäest ja mitmest teisestki pärimuspaigast.

Pikru / Ämmuste Eerismägi. Vaade põhja poolt. Kuva: Anneli Luik

Pärimus

Eeris mägi

Piitre pedäskiku veeren om üits ümarik tasane mägi midä vana inimese pidänu pühä paigasse. Sääl olavat inimese käinu kokku palvet pidämä, kuna kiriku manu ei oleval igaüits minnä sest kiriku man ant tappa neile kes midagi kurja olevat tennu või varastanu. Ämmuste külän ollu paelu vargit ja selleperäst tullugi paelu inimesi eerismäele. Peräst poole onga kaduna palvetajada ära sös akanu sääl noore inimese tantsman käimä ja ka kiik ollu sös mäe pääl. Sel'aal' kasunu mäe pääl väikse pedäjä sanikse suuri puid ei ole ollu. Ka käinu piitre pedästikust õitselise sääl tantsman ja mängte tegeman. Nüüd om si mägi ülesse künt ja maa om Pilli talu kähen. ERA II 270, 59/60 (7) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t. popsikoht – Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a (1940)

Peetri pedästikust

Peetri pedästik on juba vanaste olnud kuulus vaimude ja tontipoolest. Vanemal ajal on juhtunud sageli hirmutamisi, kui mõni pimedas pedästikust läbi läks, nõnda et mõni arg inimene ei ole julgenud üksi pimedas pedästikust läbi minna. Sellepärast olevat isegi mõni võtnud omale saatja kaasa või jälle läinud jälle metsaserval asuva popsi juure, kes siis säätnud hädalise pedästikust läbi.

Ka olnud pedästik vana ajal õitsil käimise koht kuhu käinu kokku enam kui pool Ämmuste küla õitsili. Pärast saanud aga pedastik Peetri talu külgi. Kui olnud ennemal ajal vihmased ajad siis ei ole küla inimesed saanud kodu juure kartuli koopaid teha, vaid toonud kartulad Peetri pedästikku kus siis augud kaevatud. ERA II 270, 79/80 (30) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Peetri t - Jaak Veskemäe < Jaak Liller, s 1875 (1940)

-

Sool Piitre pedästikun

Piitre pedästikun om üits kõrge mäe viir kohe jõe veere pääl. Sääl pidävat olema suula, sügävän maa maa sehen Vanaste olevat mitu miist tahtom säält suula vällä kaeva aga ei ole saanu, sest sügävän ollu maa nõnda et lapi ei ole sugugi pääle akanu. Üitskõrd tullu ka kaema vana Vaska Jaak, kellele unel juhatet kos kohal just suul om ja kudas seda kätte saab. Jaak kajunu sõs nõnda kudas õpetet ja saanu joba kaunis sügävä augu, aga seni kui Jaak kodun käim ollu auk jälle kinni aet. ERA II 270, 58 (6) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t popsikoht - Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a (1940)

-

Luu oigamine

Piitre pedästikun ojanu üits suur luu kont ja ajanu vattu vällä. Kui mõni inimene säält müüda minnu sõs akanu rohkem oigama ja liigutanu peris. Luu olu just sambla all. Vanema inimese tääsive kõnelda et säält selle koha pääl om vanaste üits miis ärä tapet. Kennigi aga ei olevat tohtin sedä luud puttu, sest sõs jäävät aigesse nõnda et sedä aigust ei saavat enam kenni tervesse tetä. Selleperäst ollu luu ulka aiga pedästikun. Viimati üitskord Piitre Jüri lasknu luule matmise sõnada pääle lugeda ja sõs maha matta. ERA II 270, 57 (5) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t popsikoht - Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a (1940)

-

Si oli joba ammu ollu, kui olive suure nällä aja kos olive õige vihmatse suveda, nõnda et vili jäi õige väiksese ja kartul es kasva sugugi. Egal talul oli mõni vakk ainult kartuli, mis sõs oiti kik siimnese, süüvä es saa üttegi kartult.

Kodun es saa aga kartuli pidädä, sest sõs aal' oli paelu vargit. Ämmuste külä oli vargit täis. Selle peräst teive inimese oma kartula aguda Piitre pedästikku kost es tohi kennigi ärä varasta, sest pelläti vanatõute ja kinnivõtjid. ERA II 270, 56 (4) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t popsikoht - Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a (1940)

Teabeallikad

Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

Vanasaar

Samuti: Tondisaar, Vönnsaar, Vönnassaar, Vörnosaar, Vanasaar, Vennasaar, Mullikasaar, Aanisaar, Järvesaar, Järvküla saar, Järküla saar, Linnusitasaar, Roosisaar

Kaardi alus Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi ja Tartu maakonna piiril Vortsjärve lõunaosas. Koordinaadid: XY: 6453109.29, 620982.70. Lähim Tarvastu khk kallas asub saarest 2 km edela pool Maltsa külas ning Rannu khk kallas 2,3 km ida pool Rannakülas. Mustlasse linnulennult 12 km, Viljandisse 33 km.

Kirjeldus

Sõltuvalt veetasemest kõigub saare pindala 0,5-1,5 ha ja kõrgus 2-4 m vahel, suurim läbimõõt on keskmiselt 190 m. Saarel leidub rohkesti rändkive ning selle põhjaotsas on kivine neem. Üksildase asukoha tõttu tõmbab saar veelinde. Seal on pesitsemas nähtud jõgitiiru, naeru-, kala- ja hõbekajakat, tutvarti, sinikael-, räga- ja luitsnökk-parti, jääkosklat ja tuttpütti. Hiljuti pesitses saarel ka rohkesti kormorane. Saar on looduskaitse all ja asub Vortsjärve hoiualal (KLO2000173).

Juurdepääs

Saarele pääseb paadiga ja kui seda endal ei ole, tuleb kokku leppida mõne aluse omanikuga. Seejuures tuleb arvestada, et 15.04-15.07 ei tohi saarele minna, sest see häirib pesitsevaid linde.

Muidugi on võimalus silmitseda Vanasaart järve kaldalt. Paraku ei ole roostiku tõttu Vortsjärve läänekaldal saare vaatlemiseks head kohta. Parema vaade saarele avaneb järve idakaldalt Rannakülast.

Vaade Vanasaarele Võrtsjärve idakaldalt Rannakülalt. Kuva: A. Kaasik

Taust

Sel tillukesel saarel asunud varem mõisa järvevahi majake ning sakste „lusthoone“. 20. sajandi alguses tehti saarel maapuuduse tõttu heina ja karjatati lambaid. Lapsepõlves veetis saarel palju aega helilooja Juhan Simm, kes elas Tarvastu khk Kivilõppe külas. Arvatakse, et tema tuntuim teos „Oma saar“ on kantud just Vanasaare meeleoludest.

Rahvapärимused kõnelevad saarel elanud järvevahist Kiirdist (teisendis kalur Aadu), tema naisest ning neid kimbutanud lihtsameelsest vanapaganast. Tarvastu ahikotuste hävitamisega seoses on juttu taluvaimude saatmisest Vanasaarele. Põliseks looduslikuks pühapaigaks võib seda saart pidada aga suure ristipäevaga (ka maa puhkamise päev, maaema sünnipäev) seotud kombestiku tõttu.

Kuni 20. sajandi alguseni kogunesid järve kallastel elavad kalamehed Vanasaarele suvistepüha tähistama ja nõu pidama. Selles üksildases kohas said põliselanikud ilma võimude vahelesegamiseta järgida oma isaisade tavasid. Mõni nädal varem – suurel ristipäeval – kogunesid Tarvastu kihelkonnas mehed väiksemas ringis, ilmselt külade kaupa ning valisid vanema.

Suurel ristipäeval tulivad mehed kokku ja valitsesivad eneste seltsist ühe ülema, kelle kätte nad oma anded jumalate heaks viisivad.

Sell päeval oli ka õnneloosi võtmine selleaasta õnne kohta ja ka ühtlasi suve vastuvõtmine.

H III 6, 283/4 (3/4) < Tarvastu khk, Mart Jõgi, (1889)

1930. aastail muutusid Vanasaare meestepühad üldrahvalikeks pidustusteks, mis toimusid isegi sõja ajal. Sellistel päevadel on saare ääres loendatud kuni 100 purjekat ja paati.

Ühiste kogukondlike pühade kõrval on mehed ja naised pidanud eraldi pühi ka Võru-, Seto- ja Virumaal jm. Kuid Vanasaar meenutab üht veelgi kaugemat pühapaika. 1195 km põhja pool Soome Saamimaal Inari järves asub Ukonsaari, saami keeli Äijih. See kõrge ja järsk kaljusaar on saami meeste pühim paik. Pärimuslikult tohivad seal käia vaid mehed. Läheduses asus teinegi saar, mis oli lubatud vaid naistele.

Pärimused Vanasaarele pagendatud taluvaimudest, sinna läinud hiiepuudest ning seal peetud meestepühad viitavad vanale pühapaigale. Leidub ka inimesi, kes saart pühaks peavad. Maaülikooli kauaaegse õppejõu professor Asser Murutari sõnul on Tondisaar püha paik ja seal võis varem kasvada hiiemets.

Pärimus

Iga aasta viimasel suvepühal kogunevad saarele tartlased ja mulgid, kus siis ühiselt pillerkaaritatakse hilja ööni. Sakala, 31 juuli 1935, lk 5.

-

Eesti küla oli veel tugev. Inimesed järgisid traditsioone: peeti simmaneid, tuju tõstsid oma pillimehed, maarahvas lõbutses. Võrtsjärve Tondisaarel tuli igal suvistepühal kokku Viljandi- ja Tartumaa rahvas. Kohale sõideti valgete purjede all kaluripaatides. Sinine järvevesi, mustad paadid ning valged purjed moodustasid kokku lipuvärvid. Sõja ajal hoidis see maarahva elujõudu. Asta Rennit-Lukksepp. Mälu ja mõtted. Kesknädal. 13.05.2013.

-

Tondisaar

Suurim saar Virtsjärves, Rannu ja Tarvastu piiril. Ametlik nimi Vanasaar.

Rahvajutu järelle on Tondisaare tekkimine järgmine.

Tont (~vanapagan jne) tahtnud Virtsjärvele silda ehitada ja viinud selleks läbi vee kive, mida põlles kandnud. Saanud keset järve, laulnud kukk kolmat korda. Tont visanud kivid maha ja põgenenud. Mahavisatud kividest tekkinud saar, mida Tondisaareks hakatud nimetama. EKIKN ran eki1 t-ü [30] (133293); EKIKN ran eki1 t-ü [31] (133295)

-

Vanapaganade eluase

Tarvastu mõisa karjamõisa Järve külä all om Võrtsjärven üits väike saar ja sinna saare pääle om neile vanapaganile, mis inimeste elupaigade mant vällä om aetu, eluase [antud].

Sellesama saare pääl om üits kalamies nimega Aadu elänu. Kui tema mõnikõrd kodunt ärä minnu, sõs tullu vanapagana tema majakese ja ajand sääl tema naisega juttu. Aadu naine kieltan neid sõs ka sääl olla, kui tema mies kodu tuleb, aga vanapagana ei ole jäänu sõs sinna, ku Aadu nakanu kodu tulema, vaid pannu enne pakema.

Tõine siande kottus, kos neile ase antu, ku neid vällä aetu, ollu Tarvastu vallan üits suur pedaij. (Lööpp.) H I 3, 446/7 (5) < Tarvastu khk - H. Kosesson (1892)

-

Ahikotus

Igal talul ja majal oli oma ahikotus. Ahikotused olid: kiviahervaremed, puudealused, taretagused, aknaalused ja muud. Niisugustes ahikotustes arvati vaime elavat, kes maja

õnne kui ka õnnetust võisid sünnitada. Et õnn alati majas õitseks, selletarvis kanti vaimudele meelehead. Igast uudisest ja värskest toidust pidi kõige enne ahikotusele viidama.

Ahikotuseid olnud ka Tarvastu kihelkonnas enamasti igal talul. Siit hävitanud need ära üks vanamees, Jaak Asser. Ta olnud Tarvastu valla mees ja alanud oma tegevustki nimetatud vallas. Väljaajamine ise olnud järgmine:

Peremees kutsunud „kirjamehe” (Asseri) tallu, näidanud talle ahikotuse ära ja läinud ise eemale. Äraajamise juures ei tohtinud üleüldse keegi muu olla kui ajaja ise.

Asser kõndinud ümber ahikotuse, lugenud seejuures lahtisest piiblist sündsaid salme ja niimoodi ajanud vaimu ära. Aga kuhu? Esiotsa käskinud ta neid Võrtsjärves oleva Järvessaare peale minna. Pärastpoole tulnud aga mõned tagasi ja kaevanud, et seal ruum kitsas on. Niisugused ja muud, keda ta pärastpoole välja ajanud, saatnud ta Tarvastu ja Suislepi valla vahel olevasse Soopasosse. Seal ei tulnud nad enam tagasi. E 25142/5 < Tarvastu khk, Vooru v - J. Kuusk < J. Paavel (1896)

-

Karksi Kitsi talu ahikotuse hävitas õigeusu preester peale seda, kui pererahvas läks vene usku. „pagan“ käisi peremehelt kolm ööd elukohta küsimas.

„Peremees Laur juhatan ta siss Võrtsjärve. Vanapagan ütelnü: „Sääl ei joole mitte nõglal ka aset, kus mia ometige sinna mahu!” H II 48, 484/6 (3) < Karksi khk, Kurimetsa – J. Kivisäkk (1894)

-

Tarvastu Kasaka talu ahikotus lõhuti ära.

„Vaimud küsinud mehelt: „Kus meie pame nüüd siis minema?” Mees vastanud: „Minge Võrtsjärve saare pääle!”. E 39808/9 < Paistu khk, Holstre – J. Laarmann (1899)

-

Vanapagan ja ahikohad.

Tarvastu kihelkonnas leidub kaunis hulka ahivaresid ehk ahikohte. Nende sündimisest räägib rahvas. Kord olnud sõda hääde ja kurjade vaimude vahel; sõda kestnud neli nädalat. Hengede aeg, mis Mihkli ehk Mikadi päevast algab, olla selle aja mälestus. Hääd vaimud võitnud kurjad vaimud ära ja pildunud nad taevast maa pääle maha. Kuhu paha vaim kukkunud, sinna sündinudki ahivare. Üks kukkunud siia, teine tänna. Komme nõudnud, et igaüks, kes looma tapnud, pidanud tingimata sinna värsket viima, et vanapaganale meelehädad teha, et ta inimesi rahule peaks. Ahivarest, mis Tarv. vallas, Mõnnaste külas, Kõssa ja Tangu talu vahel on, ajanud keegi Kokutaja Jaak vanapagana piibliga välja. Vanapagan küsinud, et kuhu ta peab minema. Vastatud: „Kiriku nurga alla põhja poole!” - „Sääl on ema pojaga ees.” - „Siis mine Järküla saare pääle!” See saar on Võrtsjärve lõunapoolses otsas. Sinna asunudki vanapagan elama. - Sääl elanud keegi kalapüüdja Keerd, keda vanapagan kartnud. Aga niipea kui vana Keerd vähegi kodust ära juhtunud olema, tulnud vanapagan hulga tontidega sauna ja tantsinud Keerdi naesega, ise laulnud ikka: „Peremees käskis tilpi teha.” E 48197/8 (5) < Tarvastu – Jaan Müür < Aadu Kulpson, 64 a (1912)

Vanasaar. Kuva: Joonas Talvik (Tarvastu Gümnaasium). 2020. a Hiite kuvavõistluse looduskaitse auhind.

Teabeallikad ja lisateavet

Ahto Kaasik, 2017. Pühapaikade teejuht, lk 150/4

Kaarel Orviku. Tondisaar Võrtsjärves. Eesti Loodus 1965 nr 11/12, lk 382/3. Veebis:

<https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:340523/298140/page/68>

Liisi Seil Tondisaar — asustatud asustamata koht. Sakala, 19.08.2004. Veebis:

<https://sakala.postimees.ee/2154325/tondisaar-asustatud-asustamata-koht>

Tondisaar - valge koht Eesti riigi kaardil. Waba Maa, nr. 139, 16.06.1932, lk 6. Veebis:

<https://dea.digar.ee/page/wabamaa/1932/06/16/6>

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

Keskonnaregister: <https://register.keskkonnaportaal.ee/register/body-of-water/8378308>

Lühifilm „Tondisaar ja vana Kiird”. Veebis:

<https://www.youtube.com/watch?v=al4Ax3pLr40>

Soe Ronimäe allikas

Samuti: Roni allikas

Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Soe küla, Roni-Remi kü nr 79703:003:1500. Koordinaadid: XY: 6454338.07, 613832.03. Allikas asub Soe oja orus, ojast kümmekond m lõuna pool kaldanõlvaku all. Mustlasse 5 km, Viljandisse 32 km.

Juurdepääs

Viljandi-Rõngu teel Soe külas pöörata peale paisjärve vasakule Kivilõppe tee ja sõita 530 m, pöörata vasakule tootmishoonete vahele suunduvale pinnaseteele, sõita sadakond m ja jätta sõiduk tee äärde. Kõndida orgu laskuvat teed mööda ca 60 m kuni oja. Allikas asub sealt linnulennult 70 m paremal (ida pool) metsas. Seal võite ise otsustada, kas ronida allikani kaldanõlva all või üritada lätteni jõuda mööda oja vasakut kallast.

Kirjeldus

Allikas avaneb kirde-edela suunalise 7 m kõrguse kaldanõlva all ja voolab kümmekond m põhja pool Soe oja. Allikas on uhtunud kaldanõlva ligi 2 m laiuse ja sügavuse mullase lohu, mille alumises osas paljandub veidi punakat liivakivi. Allikas on väheldase vooluga ja seda pole ammu korrastatud. Allika ümber on lepa-toominga mets ja murdunud puurisu. Allikast tee poole lookeb kaldanõlva ja oja vahel vana ojasäng. Allikast mõni m kirde pool aga on kaldanõlvas teine, märksa väiksem allikas. Allika kohal kaldanõlval laiub suure tööstushoone sein.

Taust

Tarvastu kihelkonnas on omajagu allikaid, kuid vaid väheste kohta on talletatud pärimusi pühaks pidamisest ja allikaveega ravimisest. Kõik teadaolevad terviseallikad avanevad mõne vooluveekogu kaldanõlvas punakast Devoni liivakivist.

Kohalikud elanikud kasutasid Ronimäe allikat seni, kuni selle kohale ehitati kolhoosi töökoda. Kas allika vesi on praegu puhas ja tervistav, peab igaüks ise välja selgitama.

Vaade Ronimäe allikale (keskel) põhjast. Kuva: A. Kaasik

Ronimäe allikas. Kuva: A. Kaasik

Pärimus

Ronimäe allika kui terviseallika kohta talletasid esmakordselt andmeid Tarvastu Gümnaasiumi õpilased Reijo Sild ja Timo Lihu. Oma uurimistöö käigus küsitlesid nad eakaid inimesi ning Reijo vanaema mäletas, et Ronil on terviseallikas. Roni talust pärit Maido Tafenau juhatusel õnnestus allikas 2023. a alguses üles leida ja kirjeldada.

Teabeallikad

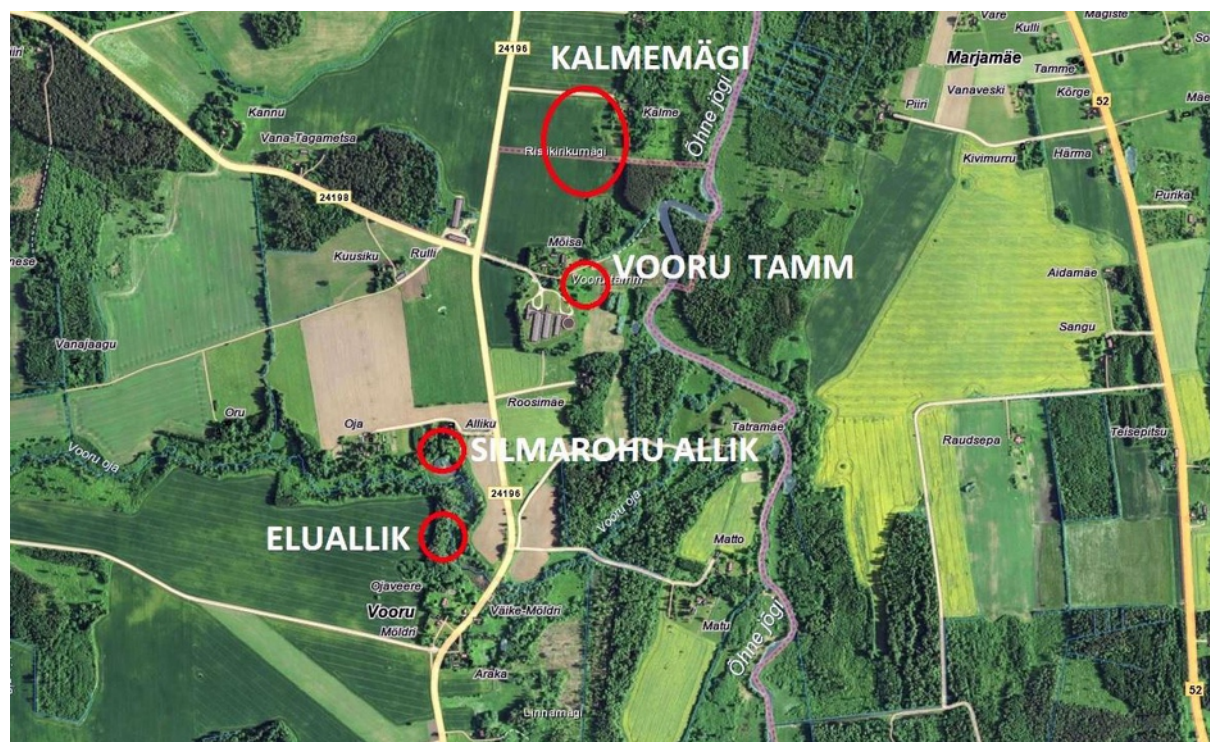
Reijo Sild; Timo Lihu, 2020. Tarvastu kihelkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad.

Uurimistöö. Käsikiri on hoiul Tarvastu Gümnaasiumis.

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

VOORU KANDI PÜHAPAIGAD

Kaardi alus: Maa-ameti põhikaart

Vooru on Tarvastu kihelkonnas üks pühapaigarikkamaid kante. Lisaks neljale kaardistatud pühapaigale on seal andmeid veel neljast põlisest pühapaigast. Samuti on seal üks oletatav pühapaik – Tootusemägi. Paikade rohkus on muidugi näiline ja see tähendab, et seal on omal ajal pühapaikade andmeid tublisti kirja pandud.

Kaardistamata paikadest üks, Pedaja- ehk Männamägi asub Peetruse talu hoonete lähedal Vooru linnamäe naabruses. Talu pühapaigaks olnud mäekese asukoht on enam-vähem selge, kuid enne, kui selle saab täpselt kaardile kanda, tuleb veel veidi uurimistööd teha.

Vooru Tamm

Samuti: Uku tamm, Orjatamm

Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Mulgi vald, Vooru küla, Alatalu katastriüksus nr 79704:003:0720. Koordinaadid XY: XY: 6445297.41, 615862.09. Tamm asub Vooru sigala taga heinamaal. Sigala asub tammest 90 m edela pool, Mõisa talu hooned 80 m loode pool, Öhne jõgi 190 m ida pool ja Suislepa-Leebiku – Kärstna-Vooru teeristist 300 m lääneloodes. Mustlasse 14 km, Viljandisse 40 km.

Juurdepääs

Suislepa-Leebiku – Kärstna-Vooru teeristis (samas ka Roosilla tee bussipeatus) tuleks jätta sõiduk tee äärde, kõndida idakaarde suunduvat teed mööda 150 m sigala teeotsani ja väiksemat pinnaseteed mööda otse edasi 80 m. Seejärel pöörduda väiksema hoone juures puude vahel paremale. Mõnikümmend m eemal paistab lagunenud maja ja selle taga tamm, kõndida 90 m üle heinamaa tammeni.

Kirjeldus

Tamm on võimas ja tugeva võraga. 2000. a ilmunud raamatu „Eesti põlispuud“ andmetel oli puu kõrgus 24 m, ümbermõõt 1,3 m kõrgusel 541 cm (Relve 2000, 70/1). 2020. a toimunud Tarvastu kihelkonna hiieretkel mõõtsime puu üle ja selgus, et ta ümbermõõt on kosunud ligi paarkümmend sentimeetrit. Veidi hiljem murdus tammel üks lõunapoolsetest harudest, kuid tema võra laius on ikka veel ligi 20 m. Puu alumiste okste külge on seotud värvilisi lõngu ja paelu. Et puu on looduskaitse all (KLO4000349), tunnistab puu juures seisev valge tahvel.

Vooru tamm 2022. a suvel. Vaade loodest. Kuva: A. Kaasik

Taust

Põlispuid tõmbavad tähelepanu ja äratavad austust. Kuid mitte kõik põlispuid pole põlised pühapaigad. Põlispuude raamatus kirjeldatud Viljandimaa enam kui 60 põlispuu seas on vaid kuus puud, mille kohta leidub pühaks pidamise pärimust, nende seas Vooru tamm. Seejuures pole Vooru tamm kõige jämedam Tarvastu kihelkonnas ja suuremaid puid leidub mujalgi Viljandimaal.

Puu pühadus lähtub maast või siis pärandub maale. Puul on oma eluring ja nii võivad pühaks peetud tamme asemel tulevikus kasvada hoopis teisest liigist pühapuud. Tarvastu kihelkonna pühade puude seas kõneldakse pärimustes veel mändidest, kuuskedest, kaskedest ja leppadest. Kui aga vaadata ringi mõnel ahikotusel või hiiepaigas, leiab sealt ka muud liiki pühi puid.

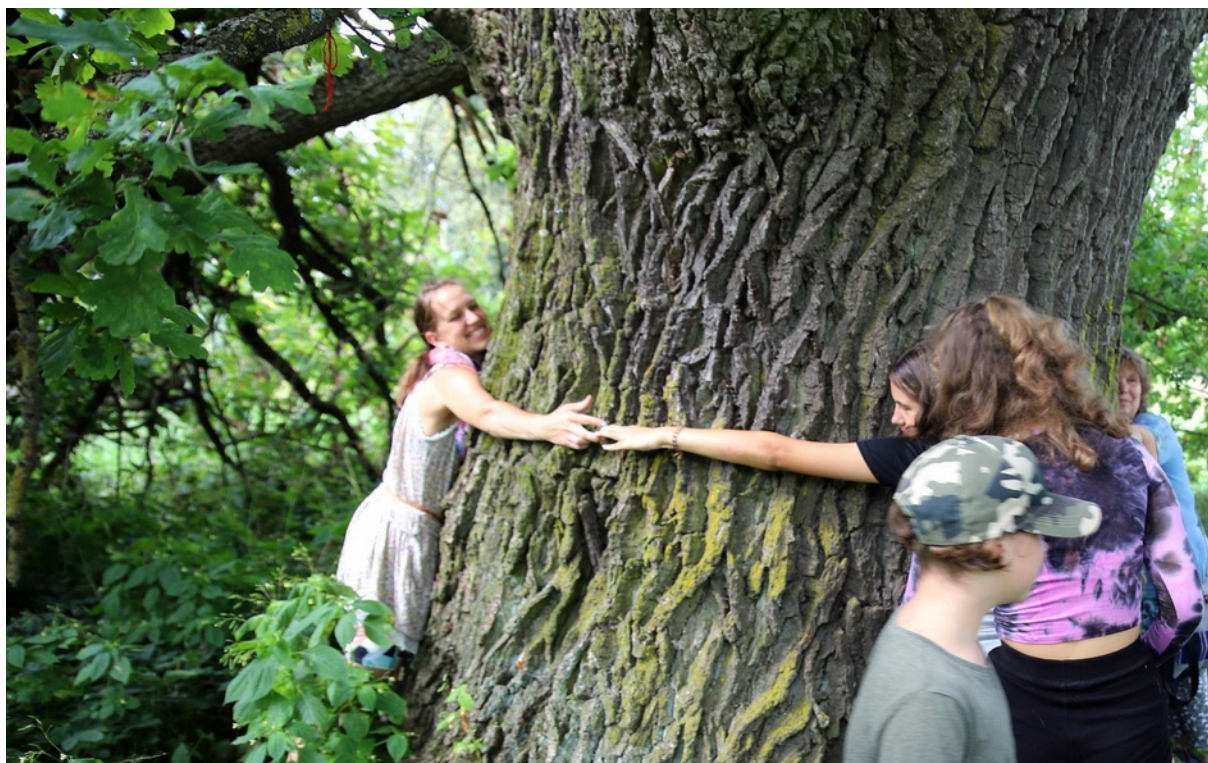
Vooru tamme võib pidada põliseks pühapaigaks seetõttu, et tema kohta leidub pühaks pidamise pärimusi. Tema juures on kogunetud, palvetatud ja ravitsetud. Tinglikult võib selle puuga sisuda ka pärimuse Uku tammest.

Pärimus

Kohalikud vanemad inimesed mäletavad veel, et Vooru tamme all oli vanasti kogunemiskoht ja seal käidi ravitsemas. Need teated on kogutud alles viimastel aastatel. Varasemad teated on aga sellised.

Uku vakk ja Uku puud

Igas peres olnud aidas Uku vakk. See olnud püha. Igast vilja uudisest, mis põllust saadud, toodi kohe esimesed pääd lõikuse järele koju ja pandi Uku vakka, kust nad suurel „Uku pühal“, mis üle kihelkonna ehk kogukonna ära peeti, Uku hiie salusse viidi ja üleüldiselt tänuks Ukule ohverdati. Uku vakk on ise ümmargune olnud. Niine ehk pärnapuust lõhutud pind ja pulkadega põhi alla pandud ja kaas niisama kui praeguse silgukarbi kaas, mis meie pool pruugil on. Ka Uku puid on olnud. Üht näidatakse praegu Tarvastu kiriku mõisa kaasiku lõuna pool kõrval. See on vana kidur mänd, öeldakse, et selle all Ukule ohverdatud. Teine olnud Vooru mõisa põhja pool kõrval jõe ääres suur kähar tammepuu, selle alla viitud ja Uku ohvrid, ka seotud pikki lintisid ja linikuid tema okste ümber ehteks ja Uku auks. E 38613/4 (II) < Tarvastu khk, Vooru v - Johannes Kala (1899)

Hiiesõbrad Vooru tamme mõõtmas. Suvi 2022. Kuva: A. Kaasik

Vooru tamm

naise käinu paluman sääl all, ku mehe tappa saanu tallin.

EKIKN trv eki2 t-ü [191] (349431) < Tarv Vooru-Suurküla – Vilja Ojar-Voolaid (1970/1)

-

Meie uus elukoht asus otse endise Vooru mõisa südames. [---] Sealsamas lähedal kasvas ja kasvab veel praegugi võimas tamm. Selle alla olevat pärisorjuse aegadel kogunenud talunaised, sellal kui nende mehi mõisa tallis vitstega nuheldi. Sellest ka nimetus – Orjatamm. Uudu Rips, 1997. Unes ja ilmsi : mälestusi noorusmaalt, lk 20.

Teabeallikad

Hendrik Relve, 2000. Eesti põlispuud, lk 70-71

Reijo Sild; Timo Lihu, 2020. Tarvastu kihelkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad.

Uurimistöö. Käsikiri hoiul Tarvastu Gümnaasiumis

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Keskkonnaportaal:

<https://register.keskkonnaportaal.ee/register/protected-nature-object/7371725>

Vooru tamm. Kuva: A. Kaasik

Vooru Silmarohu allik

Samuti: Silmaallikas

Kaardi alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Vooru küla, Alliku katastriüksus nr 79704:003:0027 .
Koordinaadid: XY: 6444785.99, 615276.71. Allikas asub Alliku talu taga järsu puudega kaetud kaldanõlva all nn Põrguorus. Allikast 15 m lõuna pool asub paisjärv, 40 m kirde pool Alliku talu elamu, 85 m lõuna pool Vooru oja, 160 m idakirdes Suislepa-Leebiku teelt algav Alliku talu teeots. Mustlasse 15 km, Viljandisse 41 km.

Juurdepääs

Suislepa-Leebiku tee 3. kilomeetril paremale suunduva Alliku talu teeotsas jätta sõiduk tee äärde. Edasi kõndida 200 m taluni ja ümber selle, kuni vasakut kätt kohe Alliku talu aia taga läheb puude vahele rohtunud teerada, kõndida mööda seda 100 m (tee laskub kaldast alla), kuni märkate enne paisjärve vasakut kätt väikest allikaoja.

Kirjeldus

Allikas avaneb kagu-loode suunalise järsu kaldanõlva alumises servas. Allikas on uhtunud kaldasse mõne m laiuse ja 6 m pikkuse oru, kus paljandub punane liivakivi. Oru lõpus avaneb liivakivis poole m kõrgune kolmnurkse kujuga koobas, mille põhjas voolab allikas. Koopast väljudes voolab allikas esimesed meetrid pinnase all torus ja seejärel suubub väikse ojakesena paisjärve. Et hõlbustada vee võtmist, on allikaojale paigaldatud kivist sillus.

Vooru Silmarohu allik. Kuva: A. Kaasik

Taust

Vooru Silmarohu allika kohta talletati pärimusi juba enne sõda. Kaardile jõudis see aga alles 2020. aastal, kui Sirje Kasendi ja Arvi Sepp selle üles otsisid. Kooliõpilaste uurimistöö käigus selgus, et vanemad inimesed teavad seda allikat siiani. Avalikkusele tutvustati allikat taas 2020. a sügisel toimunud Tarvastu kihelkonna hiieretkel.

Tänu Alliku talu peremehele on allikas korras ja rada selle juurde hooldatud.

Pärimus

Uisaniidust allapoole saabub Vooruveski oja Õhne jõkke pahemalt kaldalt. Veski oja saab oma alguse Põrgu oru hallikatest. Põrguorust asub esite Silmarohu hallik pahemat kätt asunik Hans Leesmendi krundi sees, kust endisel ajal inimesed käinud silmahaiguste puhul vett võtmas silmade pesemiseks. Paremat kätt asub „Eluhallik“, Vooru kooli maa sees. Sellest hallikust käisime kooli poisina alati joogi vett toomas. Ülemal pool on neid veel mitu hallikad. Kuid nende nime teada ei ole. Põrgu oruga ühenduses om mõndagi tondi lugu millest omal ajal kirjutasin M.J. Eiseni kogusse. ERA II 270, 311 (94) < Tarvastu khk, Tarvastu v, - Johan Kala (1939)

-

Silmarohu allikatest üks asub Vooru mõisas, nüüd Uustalu omaniku Hans Laasmenti krundis, Suislepa Leebiku maantee Ruusamäelt paarsada sammu lääne poole. Ta algab põhja poolt oja kallast jookstes lõuna poole Vooru veski järve. Ta kerkib püstloodis maaseest üles. Allikast on paljud inimesed vett kodu viinud ja silmi pesnud.

Küsisin ühelt, kes oma silmi selle veega pesnud: „Kuidas see vesi mõjus?“ Vastas, et koguni üks rahustav tunne asus silmadesse pärast selle veega pesemist ja mõnekordse pesemise

järel hakkas silmade sügelemine ja veejooks silmist kaduma ja silmavaade märksalt selginenud. ERA II 290, 49 (4) < Viljandi < Tarvastu, Suislepa v, Vooru as - Johannes Kala < Tõnis Kuni (1940)

-

Silmaallikas on Allika t. all. Sealt viidi vanasti palju vett, et siis saavad silmad terveks.

RKM II 143, 79 (6) < Tarvastu khk, Arakumäe k – Ellen Liiv < Seemen Seermann, 64 a (1962)

-

Silma allik

Trv khk-s Vooru-Suurküläs

mesti selle viigä silmä, sis saiva silmä terves.

EKIKN trv eki2 s [41] (348903) < Tarvastu khk, Vooru-Suurküla

Tarvastu kihelkonna hiieretk Silmarohu allikal 10.2020. Kuva: A. Kaasik

Teabeallikad

Reijo Sild; Timo Lihu, 2020. Tarvastu kihelkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad.

Uurimistöö. Käsikiri hoiul Tarvastu Gümnaasiumis

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Hiite Maja looduslike pühapaikade andmekogu

Looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Vooru Eluhallik

Samuti: Elu allik

Alus: Maa-ameti ortofoto

Asukoht

Viljandi maakond, Mulgi vald, Vooru küla, Möldripõllu kü nr 79701:001:0284, Joosepi kü nr 79704:003:0059. Koordinaadid: XY: 6444487.75, 615279.59. Allikas asub loode-kagu suunalise kaldanõlva ja Vooru oja vahel metsas. Ojaveere talu hooned asuvad 100 m lõuna pool, Suislepa-Leebiku tee Vooru oja sild 160 m idakaares, Vooru Silmarohu allik 300 m põhja pool, Vooru Linnamägi 450 m lõunakagus. Mustlasse 15 km, Viljandisse 41 km.

Juurdepääs

Suislepa-Leebiku tee 4. kilomeetril, kohas, kus tee laskub Vooru oja orgu, jätta sõiduk laiemale teeäärele. Kõndida edasi teed mööda üle oja ja enne tõusvat nõlva pöörata paremale loode poole, liikuda kalda ja oja vahel 140 m üle rohumaa ja läbi metsa, kuni ristuva allikaojani.

Kirjeldus

Allikas koosneb liivakivipaljandis avanevast lättest ja 40 m pikkusest allikaojast. Allika kohale on tekkinud mitme m kõrgune ja laiune liivakivipaljand, mille alumises servas olevast kulpast avaneb allikas. Paljandi ees on suhteliselt hiljuti varisenud pinnast ja kände. Üsna kiirevooluline allikaoja voolab kaarega laias laastus idakaarde, langedes enne Vooru ojasse suubumist üle 2 m. Allika kohal on kaldanõlva kõrgus oja suhtes 12 m.

Taust

Punakast Devoni liivakivist avanevad allikad on Lõuna-Eestile ja Tarvastu kihelkonnale omased. Ligikaudu 300 miljonit aastat tagasi tekkinud pehme kivim vormub voolava vee mõjul kergesti ja tekitab kulpaid, koopaid ja paljandeid. Seejuures esineb vahel varinguid,

mille järel võivad allikad voolusängi muuta. Eluallikust mõnikümme meetri lõuna pool avaneb 150 m pikkune sälkorg, mille võis kunagi vormida seesama allikasoon.

Tervendava veega Eluallika kohta on kaks pärimusteadet. Paraku ei leidu enam kedagi, kes allikakohta mäletaks. Pärimuse, vanade ja uute kaartide ning maastiku põhjal määras Eluallika tõenäolise asukoha 2022. a suvel kindlaks folklorist Laura Mäemets.

Vooru Eluallik. Kuva: Laura Mäemets

Pärimus

Uisaniidust allapoole saabub Vooruveski oja Õhne jõkke pahemalt kaldalt. Veski oja saab oma alguse Põrgu oru hallikatest. Põrguorust asub esite Silmarohu hallik pahemat kätt asunik Hans Leesmendi krundi sees, kust endisel ajal inimesed käinud silmahaiguste puhul vett võtmas silmade pesemiseks. Paremat kätt asub „Eluhallik“, Vooru kooli maa sees. Sellest hallikust käisime kooli poisina alati joogi vett toomas. Ülemal pool on neid veel mitu hallikad. Kuid nende nime teada ei ole. Põrgu oruga ühenduses om mõndagi tondi lugu millest omal ajal kirjutasin M.J. Eiseni kogusse. ERA II 270, 311 (94) < Tarvastu khk, Tarvastu v, - Johan Kala (1939)

-

Elu allik

Trv khk-s Voorus-Suurkülas

vanast käisive sääl elu allikkul vett otsman kaugelt inimese.

EKIKN trv eki2 a-j [73] (347285) < Tarvastu khk, Vooru-Suurküla

-

Teabeallikad

Laura Mäemets, 2022. Looduslike pühapaikade inventuur Helme ja Tarvastu kihelkonnas: Tarvastu kihelkond.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Eesti looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

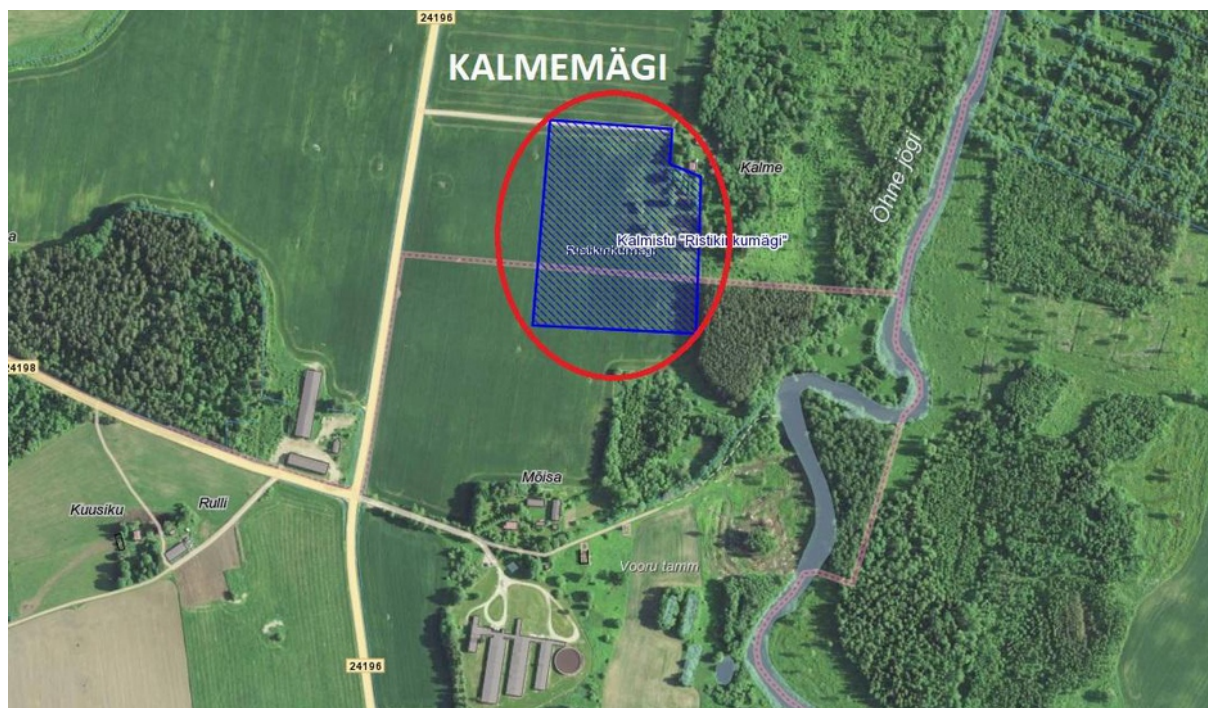
Hiite Maja Looduslike pühapaikade andmekogu

Vooru Eluallik. Kuva: Laura Mäemets

Vooru Kalmemägi

Samuti: Ristikirgo mägi, Ristikiriku mägi

Alus: Maa-ameti kultuurimälestiste kaart

Asukoht

Viljandi maakond, Viljandi vald, Suislepa küla, Kalme katastriüksus nr 79704:003:0590, Vooru küla Mõisa katastriüksus nr 79704:003:0490. Koordinaadid: XY: 6445684.90, 615689.24. Kalmemägi asub Suislepa-Leebiku teest 150 m ida pool põllul ja talu aias. Kalmemäe põhjaservas asub Kalme talu sissesõidutee ja Kalmemäe idaservas on Kalme talu. Kalmemäest 200 m lõunas asuvad Mõisa talu hooned, 260 m idas Õhne jõgi, 270 m loodes Suislepa kalmistu, 290 m edelas Suislepa-Leebiku tee – Kärstna-Vooru tee rist, 300 m lõunas Vooru tamm ja 350 m lõunas Vooru sigala. Mustlasse 14 km, Viljandisse 40 km.

Juurdepääs

Suislepa-Leebiku tee 2. kilomeetril 250 m peale Suislepa kalmistut pöörab vasakule ida poole Kalme talutee. Jätta sõiduk seal tee äärde ning kõndida ca 250 m. 80 m lõuna pool põllul paistab kaks puude-põõsastega söödilappi. Kui vili on koristatud, saab neid lähemalt uudistada.

Kirjeldus

Ristikirikumäe kalmistuna on võetud muinsuskaitse alla 4,6 ha suurune ristikülikukujuline ala, mis koosneb peamiselt laugelt lainja pinnavormiga põllumaast. Ala keskme moodustavad kaks kivist söödilappi. Põhjapoolisel söödil kasvab vana mänd. Sellest 30 m lõuna pool teisel söödilapil on väike maakivist tahutud rist. Kaitstava ala sisse jääb ka tükike Kalme talu aiast. Pärimustega on seotud ida pool kuni Õhne jõeni ja põhja pool kuni Suislepa vene kirikuni ulatuv Ristikirgo mets (ka Ristimets, Ristikivi mets).

Vooru Kalmemägi. Vaade maanteelt Kalme t teeotsalt. Kuva: A. Kaasik

Taust

Pärimuste kohaselt asus Kalmemäel vanasti kohalike elanike kalmistu ja pühapaik, mida kasutati ka ristiusu ajal. Et saada osa andidest ja takistada põlistavade järgimist, ehitanud kirik sinna puust kabeli (nn Ristikiriku). Hiljem, kui kirik oli kabeli maha jätnud, viisid kohalikud kabelisse Tõnni vaka ja käisid seal Tõnni palumas.

Iseenesest on kõik vanad matusekohad pühapaigad, kuid mitte looduslikud, vaid inimeste rajatud nagu ka saunad, kabelid, kirikud jms. Paljudes suuremates looduslikes pühapaikades leidub siiski ka matusekohti. Lõuna-Eestis, eriti aga Tarvastu kihelkonnas võime näha, et matusekoht moodustab loodusliku pühapaiga tuumala.

Kalmemäel asunud Ristikiriku hävimise lool leidub rohkesti teiseid. Kord oli selle hävitanud Vanapagan ja kandnud kivid Võrtsjärve silla ehituseks. Teinekord viisid kiriku suhtes kurjad vaimud (võibolla Kalmemäele maetud esivanemate hinged?) kiriku Õhne jõkke. Kolmandad jälle kõnelesid, et kiriku vedasid jõkke meie esivanemad, kes tahtsid püha paiga võõrast ehitisest vabastada. Neljandad kinnitasid, et kirik põletati maha sõja ajal koos papiga. Viiendad teadsid, et papp sai sõja eest põgenema. Kuues aga jutustas, et nägi kabelit ja Uku vakka Kalmemäel veel oma lapsepõlves.

Mitmed jutustajad on ühel meelel selles, et kirik veeti Õhne jõkke. Teatud pühadel, nagu kolmekuningapäeval, ristipäeval või jaanipäeval, võib jõehaua juures kuulda kellahelinat või laulu.

Pärimused maa ehk vee alla vajunud või öösiti hävitatud kirikutest on Eestis tavalised ja laialt levinud. Näiteks nähtud Võrtsjärve põhja vajunud kiriku torni veel kaua aega, kuni lodjad selle katki sõitnud. Lood kadunud kiriku kellade või laulu kuulmisest on vähem levinud, kuid siiski mitte haruldased.

Vooru mõisa omanikud olid püha paiga puutumatus kaua austanud, kuid mõisa viimane rentnik olla selle üles harinud. Kalmemäelt on leitud rohkesti luid, savinõude tükke ja pühapaika annetatud münte. Sarnaselt paljude teiste pühapaikadega on Kalmemäe pühapaik tänagi halvas seisukorras ja seda kasutatakse põlluna.

Osa Kalmemäest on praegu muinsuskaitse all kui arheoloogiamälestis nr 13358 Kalmistu „Ristikirikumägi” (kaardil märgitud sinine ala). Mälestise passi koostanud arheoloog Kaarel Jaanits oletab, et lisaks keskaegsele külakalmistule võivad seal olla ka vanemad matusekohad. Muinasaegseid kivikalmeid nimetatakse sageli uuema traditsiooni mõjul kiriku- ja kabelikohtadeks (Jaanits 1974). Ristikirikumäe nime kannab näiteks Valga valla Ringiste külas asuv kaitsealune kalmistu. Mulgi valla Sammaste külas asub kaitsealune kalmistu ja looduslik pühapaik Kirikumägi. Kirikuaseme nime kannavad kivikalmed Valga valla Uniküla, Ölatu ja Priipalu külas. Teisalt on teada, et keskajal ja osalt uusajalgi lubasid võõrvõimud külakalmistule mätta vaid juhul, kui sinna ehitati kabel.

Kuid kalmeid olevat ka Ristikiriku metsas (samuti: Risti kiriku pedästik, Kirigo pääline mets, Ristikiriku mõts). Pärимused teavad, et seal on rohkesti kalmukünkaid ja on leitud inimluid. Sel metsal on iseäralik kuulsus. Kõneldakse seal aset leidnud kummalistest kohtumistest ja nähtustest, samuti selle paiga eksitavast väest.

Omapärane teade kõneleb, et 1931. a tähistasid kohalikud elanikud Kalmemäel pidulikult Jüriöö ülestõusu aastapäeva. See pole siiski ainukordne juhtum. Enne sõda oli tavaks tähistada rahvuslikke pidulikke tähtpäevi ühiselt hiites ja teistes looduslikes pühapaikades.

Vooru Kalmemägi, vaade põhja poolt Kalme talu teelt. Kuva: A. Kaasik

Pärимus

Mul oli Vooru Risti kiriku kabeli kohta natuke ütelda, kus ka Tõnni vakk olla seisnud.

Vanast kui ristiusk siia toodi ja kirikud ehitadi; jäänud mõnes kohas liig pikkaks nende vahe. Kirikule lähedal olnud võimalikum rahvast ristiusu kombede juure saada. Vooru koht jäi nagu tänapäevani lähemast kirikust 15 versta kaugele; selleperast siis olnud sell ajal siis asi kaua aega vana paganlise järje sees, mille kohta ka see tunnistust annab et siin ümbruses palju ohvri ja matusse kohte või asemid leida on. Üks suurematest ohvri ja matusse kohtadest olnud Vooru Risti kiriku, (uuemalt juba sisse saadetud ja Muinasaja tääduses Tarvastu 22.) siia olnud surnude matmine ja ohvri annete toomine üli rohke. Seda pannud preestrid tähele ja lasknud siia puu kabeli pääle ehitada, millest temale nimi Ristikiriku saanud.

Praegu elatanud 70 aastaste meeste jutu järele olla nemad oma isadelt kuulnud et need mõisa viina Narva viies ühes võeras kõrtsis puhkusel olles, ühe 80 aastase mehe leidnud, kes kuuldes et naad Vooru mehed on, neilt seda Risti kirikud järele hakkand perima. Kui ta alles 10 aastane olnud, siis olla ta siin elanud ja mitu korda kiriku ukse ees kasvava tamme okste külles kiikunud.

Mees selatanud et siis see kirik või kabel juba vana ja lagunenenud olnud, aga temale käinud rahvas veel rohkeste ohvri andeid viimas ja nimelt Tõnnile mis sääl sees olnud. See kirik olla Tõnnile pühentatud ja korda säetud ja alustuses ka preester tema jäoks säetud et rahvast rohkem ristiusku pöörda. Alati kui rahvas tulnud oma andeid tooma ehk surnuid vatma siis peetud sääl Jumalateenistust. Kirikus olnud muud püha pildide seas ka Antooniuse pilt mille all ohvri vakk seisnud. Kaua aega see aga ei kestnud, viimaks jäänud kabel suutumaks rahva voli alla. Tõnni vakka toodud anteid aga hoolega edasi: Esimesest uudisest, tapetud loomade parem osa j. n. e. Sagetaste aga viinud vargad peenemad anded ära, nagu liha ja muud, rahvas aga arvanud et need anded Tõnnile väga meele järele olnud ja toonud hää meelega sagetamalt.

Kõige rohkem viinud aga koerad ja metsloomad andeid ära. Raha annete toomine ei ole siin ka mitte võeras asi olnud. Kui raha saadud, siis toodud oma osa alaline 1/4 osa Tõnnile. Preestre ajal võtnud aga nende preester salaja ära, perast lugenud see aga enamast vargade hääks.

Küllalt on säält vana raha siit veel tänini leitud, mis endisest soost tunnistust annavad. Ükskord ööse saadetud pois hobusega liha ja muu andeid Tõnni vakka tooma, pois ei olnud enne sääl käinud ja kartis väga minna, tee pääl läind kartus suuremaks ja viinud oma tõise kohta metsa puu alla, ning jutustanud kodu tulles, et anded Tõnnile viinud kellel selle üle hää meel olnud.

Nõndasama käitunud Tõnni juures palumas, kas häid õnnituse aastaid või kuskile minnes ehk midagi ette võttes. Palve kestnud aga alati nõnda: Kulla Tõnnike kallis Tõnnike anna jälle õnnistust ja saja võrelist sigidust meie nurmedele niidudele ja karjale. Varja neid kahju eest ja saada korda meie ette võtmised. Eesmasel päeval põlganud Tõnn antud ande ära, nõndasama ei pidanud siis ka midagi uut tööd algatama. Ohverdamine ja palvetamine sündinud ikka enamast neljapäsel päeval. E 39854/9 < Tarvastu khk, Suislepa (nüüd Tarvastu) v, Vooru k - P. A. Meil (1899)

-

Vooru mõisa kubjas käinu mõisa lähiksen olevasse Risti kiriku pedästikku mõtussit püündmän. Mõtussapüündmise man oli aga enämiste alati vanatonte ja vilbustega tegemist ollu, nõnda ka temäl. Minnu mõtsa ja tennu tule üless, aga tullu mõtsast võõrast laadi mees välla ja tahtan temä kõrva tule veerde magama eitä. Temä's ole lasken, vaid aanu tõisele poole tuld. Ei ole tahtan küll minna ja ütelnu, et sääl om siu, aga mees aanu pääle ja ütelnu; „Eidä maha, ei ole kedägi!”

Eitän sõss viimätä ikki magama, tõine tõisele pole tuld, aga võõrass mees nakanu kohe perset laskma ja ku käräku pannu, käinu tuli ja tuhk kubjale selgä. „Mis ma sulle vaidlasele nüid teess?” mõtelnu kubjas Odaott! Võttan raudpüssivarda, aanu tulen elesse ja pistän va

külalisele susinal perse. Veli ku sõss oli tõine üless karanu ja lagaden mõtsa pannu, esi röökin: „Kas mas (kas ma es) ütle, siug om siin! kas mas ütle, siug om siin!”

Tõinekõrd oli jälle säälsaman mõtsan kul'l puu osse mööda lennanu. Ku ossa pääle karanu, see käinu purusse ja maha prauh ja prauh. Ja midä lähemale tullu, sedä enämb osse maha sõkkun. Mehel minnu asi joba jälesse ja pannu viladen kodo. Tõisel ommukul minnu vaatama, miandsi mõts nüid ka välla näeb, sest ta arvass, et ega nüid enämb ütte ossagi puie külgi's jää, - aga ei ole ütte ossagi katik ollu ega üttegi kunnigi mahan. H II 55, 343/5 (3) < Tarvastu khk - Feldfebel < Els Töllason (1896).

-

Vooru mõisa ligidal on üks mets, vana rahvas ja ka nüidsealgi inimesed kutsuvad seda „Risti-kiriku-metsaks”. See maa koht on suurde kasvu puidega üle kaetud, isiäranis mannad ja kuused kasvavad seal. Maa pind ei ole ka mitte tasane selle metsa all, vaid on kõik mitte kõrgete mägedega, eiga sügavate orgudega nagu üle külvatud. Selle metsa ääres, ei mitte kaugel kroonumõisast, ühe väikese mäe kingu peal, on vanal ajal üks katoligi usu kirik seisnud, kus varemed veel täna päevani natuke tunda on, aga selle metsa sees ühe vana surnuaia ase, mis arvata selle sama kiriku koguduse surnuaed on olnud; seda surnu aeda võib kergesti ära tunda väikestest kalmu küngastest ja surnu luu kontidest. See kirik on nii ära kadunud, et ainult see võib seda kohta ära tunda, kes ennemalt on temast teadnud. Rääkitakse, et see kirik olevad kurjadest vaimudest, tervelt ja kõige kraamiga sinna jõkke viidud, mis Tõrva aleviku juurest hakkab. Risti-kiriku-metsast mööda voolab ja Virtsu järve kallab. Kadunud kiriku kellade helisemist olevat seal jões aastal üks kord kuulda, aga seegi sündivad kesk öösi. E 34495/7 (1) < Tarvastu khk, Vooru ms, Niitsme-Räägi t - August Andreson (1897)

-

Vooru mõisa põhjapoolses küljes on üks vana kabeli ase nõnda nimetatud Risti kiriku metsa ääres, mida vanaste Risti kirikuks olla nimetatud, kus väga palju surnute luid maa peal ja maa sees on. Rahva jutu järel olla seal vanaste kirik olnud, nimelt Vooru ja Uue Suistlepa rahva jaoks. Sealt maa pealt olla ka vahest luid kokku korjatud ja mulla alla maetud. Ka on seal põletatud luid ja tuhka, kui ka ohvri rahasid leida. Sinna on vist ka katku ajal maetud. Neljanurgeline kabeli ase on veel tunda, ja ka üks kivist rist. Jaan Jung, 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II, Kohalised muinasaja kirjeldused Liivimaalt, Pernu ja Viljandi maakonnast, lk 163/4 (22).

-

Ristikiriku mets

Tarvastu kihelkonnas Vooru vallas mõisa maa pääl on kõrge koht, mida rahvas Ristikiriku metsaks kutsub. Sääl kasvanud vanast suur männamets. Sinna tahetud vanast vene kirikut ehitada, aga ei ole saadud. (Praegune vene kirik on sest kohast tükk maad põhja-õhtu pool.) Kõik, mis inimesed päeval ehitanud, selle lõhkunud Vanapagan öösel ära: kannud kivid Võrtsjärve. Tee pääl on kivid maha pudenenud. Nende järele on Vanapagana tee praegugi näha: läheb läbi põldude ja Rabasoo Võrtsjärveni. Kiva on hulka juba välja kaevatud ja ära veetud. Kui Vanapagan kivisületäiega parasjagu Õmbleja (Õmbleja Tulsi talu, pääle selle on veel kolme Õmbleja) talu maa pääl olnud, laulnud kukk, põllenöörikinud katki ja kivid kukkunud maha, kus nad praegugi näha on. Ristikiriku metsa ehk Ristimetsa, nagu rahvas teda ka kutsub, alt jookseb Õhne jõgi läbi. Praegu olevat jõulu- ja vana-aasta ööl Õhne jõe

põhjas Ristimetsa kohal kirikukella löömist kuulda. Ristikiriku mäe seest tuleb palju surnuluid välja.

Need luud oigavat praegugi veel, kui nad kurje ilmu nägevat või kui mõni õnnetus (uppumine jões) juhtuvat. Ristikiriku mäe pääl on vana inimeste mälestuse järele suur kivirist olnud, kus praegu üks suur mänd kasvab. Ristist ja kiriku ehitamisest on tulnudki Ristikiriku nimi.

E 48198/200 (6) < Tarvastu khk, Uue-Suislepa v. – J. Müür (1912)

-

Ristikiriku mägi

Vooru mõisast põhja-ida pool seisab rahvasuus nimetatud „Ristikiriku” mägi. Seal olnud vanajutu järele vanaste ka kirik, aga „suure sõja” ajal põletatud see maha. Ka selleaegne kiriku vaimulik, nimega „Voorod” põletatud ühes ära; see oli aga tules karjunud: „elagu Voorodi mälestus!” Sellest olla siis ka Vooru nimi tekkinud.

Teisendi järele põgenenud preester enne kiriku põletamist ära ja visanud rahva abil kiriku kella lähedal olevasse Õhne jõkke. E 49835 < Helme khk - Hans Martin (1915)

-

Ristikiriku kalmemägi seisab endisest Vooru mõisast mõni vakamaa põhja poole sellesama nimelise metsa ääres Kalme talu põllu sees.

Vanast katoliku usu ajal ei ole rahvas mitte Tarvastu kirikusse läinud, ega oma surnuid sinna mahamatta viinud, vaid matnud need keelust hoolimata Ristikiriku kalmele maha. Seal toimetati ka paganausu kombeid. Selle paganluse eemale tõrjumiseks ja ristiusu poole meelitamiseks ehitatud Ristikiriku kalmele puust veikene kabeli kirik, mida Ristikirikuks nimetatud. Seatud ka preester sinna ametisse, kellel ülesandeks olnud siis kui rahvas oma tähtpäevadel sinna kalmele oma paganausu kombeid tulnud toimetama, neile siis ristiusu jumalateenistust pidada, et selle läbi rahvast ristiusu poole meelitada. Üks niisugune preester olnud ühe sõja ajal rahvaga nõuks võtnud peitu minna. Võtnud visanud kirikukella lähedalolevasse Õhne jõkke varjule, ning tõttanud Vooru ja Voore linnamägede vahelist salateed sügavasse soometsa ühe mäe künka peale peitu. Seda mäeküngast kutsutakse veel praegu sellest ajast rahvasuus Papimäeks, nagu katoliku preestrisid sel ajal rahvasuus nimetadi. See mäeküngas seisab praegu Söödi talu heinamaa sees. Nimetatud valla talude heinamaadel on palju niisuguseid mäekünkaid, nagu: Sarapiku, Kase, Riiu, Simmusauna, Tamme ja Ärgiste mäed, mis nüüd soode taga lageda heinamaade sees on. Vanast kõige ümbrusega olivad nad kõik metsaga kaetud ja saivad alatiste sõdade ajal inimestele headeks peidu kohtadeks.

Ristikiriku kalme ühes kiriku asemega kündis viimane Vooru mõisa rentnik P. Treufeldt ülesse, kuna endised mõisapidajad seda kohta puutumata hoidsivad ja nõnda meie esivanemate pühadust auustasivad. Paul Arthur Meil, 1921? Vooru ja Petruse ajaloolised ja geograafilised teated, lk 7-8.

-

Jüriöö V-Suislepas. Tänavu esimest korda korraldati Vana-Suislepas traditsioonilist Jüriööd. Seks oli käsutatud kokku Suislepa kompanii kaitseliitlased, kes siis ka 3. mai õhtu videvikus

tõrvikute valgustusel V-Suislepa seltsimaja juurest korraldatud ridades liikusid ligi paar kilomeetrit eemal asuva „Ristikiriku kalmistule”. Viimane on kohapeal muinasloolise tähtsusega paik, kuna sääl arvatakse olevat praegu leiduvate inimluie tõttu muistne kalmistu. Kaitseliitlastega kaasa sammus kena koguke inimesi. Kalmistul pidas sütitava kõne Jüriöö tähtsusest härra Meil, kes ka ajaloolise ülevaate andis Jüriöö mässust ja selle tekkimisest ning tagajärgedest. Kavas ettenähtud koorilaul jäi vihmase ilma tõttu ära, kuid deklamatsioon härra Hans Silla poolt oli väga sünnis ja hoogne. Kaitseliit, kelle esindajana rääkis kompanii päälük Haas mõjuvate sõnadega, demonstreeris oma juhi sõnade kohaselt alatist valmisolekut võitluseks — aupaukudega. Lauldi isamaalisi laule ning kell juba näitas peaaegu pool-ööd, kui saabuti tagasi. Mõjuva mulje jättis see esimene Jüriöö mälestamine Suislepas ja oleks soovitatav, et jävgnevatel aastatel see korduks - veel hoogsamalt, suurejoonelisemalt ja rohkema-arvulise osavõtu juures. Osavõtja. Oma Maa, 7.05.1931, lk 3

-

Jüriöö mälestust tehti u 20-30 aastat tagasi. Ristikirikumäel. Ristikiriku mets on vene kiriku taga. Katoliku kiriku ase. Audu on mõtsan. Köster olli säält surnu pealuu toond.

RKM II 144, 103/4 (14) < Tarvastu khk, Suislepa v, Veneküla k – Selma Lätt < Liidia Soo, 72 a (1962)

-

Ristikiriku

Sääl olli kirik, kas risti võitluse ajal või..., ristiusulise tullive ja ehitedi. Rahvast nakatu kiriku alla sundma. Kolmekuningapäeva ööse om rahvas kokku tullu ja kiriku kõik ärä laotenu ja jõkke kandnu, jõgi om all. Egä aasta kolmekuningapäeva ööse olevat kirikutorn nätä, muku jää om pääl, ku vesi lahti ollu, sõs ollu nätä. Kiriku koha pääl om säilind veel seände kivirist, ku künti, sõs tullu ümbre õberahasit nättäväle. EKIKN trv eki2 p-r [144/6] (348689/93) < Tarvastu khk - Vilja Oja-Voolar (1970/1)

-

Ristikiriku mõts

Ristikiriku mõts om sääl lähedal öeldas, et see mõts ollu kõik surnuid matetu täis. EKIKN trv eki2 p-r [147] (348695) < Tarvastu khk - Vilja Oja-Voolar (1970/1)

Teabeallikad

Jaan Jung, 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II, Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Veebis: <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101801>

Kaarel Jaanits, 1974. Maa-alune kalmistu Ristikirikumägi. Arheoloogiamälestise pass Muinsuskaitseametis.

Paul Arthur Meil, 1921? Wooru ja Petrusse ajaloolised ja geografilised teated.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv

Eesti looduslike pühapaikade kaart: <https://kaart.hiiepaik.ee/>

Hiite Maja Looduslike pühapaikade andmekogu

Kultuurimälestiste register:

<https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument&action=view&id=13358>

VALIK PÄRIMUSI TEISTEST PÜHAPAIKADEST

Ohvri varedest

Teistelt kuulnud juttude põhjal tõendab jutustaja, et iga jõukama ja suurema talu nurmes asunud ohvrivare, kuhu viidi annust uudisviljast, noorest karjast ja mitmesugustest ainetest ja saadustest.

Märkus: Need ohvrivared on kõik hävinenud. ERA II 237, 245 (2) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Riuma k, Ilise t – H. Ristsoo, Väluste algkooli õpilane < Juhan Veltman, 78 a (1939)

-

Häätegevad vaimud kivivare aias

Vanasti olnud Voorus R. talul õueaia nukas kivivare, seda peetud pühaks ja arvatud, et selle kivi ahervare sees kõik häätegevad vaimud asuvad. Ka neid kiva peeti pühaks, ega istunud keegi nende pääle, veel vähem tarvitadi neid ehitusele. Nad olivad sääl kaua aega vist liigutamata seisnud, sest paks sambla kord nende pääl andis nende kauasest seisukorrast õiget tunnistust. Sellele kivi varele viidi igast põlluviljast lõikuse aegus esimesed pääd ja iga keedetud värskest söögist esimesed suutäied vaimudele, et need tuleval aastal jälle lahke käega nende saaki õnnistaks.

Ka paha oli neist vaimudest karta, kui nad kogemata omast töötatud annist ilma pidivad jääma. Kord oli peremees J. N. õlut teinud. Ei olnud see kord aega aeda ohvrid viima minna, võtnud esimest virret kannu täie ära ja pannud „kivi kambrisse“ (see on, kus käsi kivi seisis) laua pääle, et pärast ära ohverdada. Perenaine aga ei teadnud sellest ja joonud õlle ära.

Nüüd jäänud naine haigeks ja veikesed sinised poisikesed tantsinud igal pool tema ümber ja pärinud õlut. Ei aitanud muu nõu, kui kutsutud tark pühitsema. Tark lugenud oma sõnu ja tapnud ühe noore musta kuke ära, valanud selle vere kivide vahele, ja asi olnud jälle korras. ^E 38612/3 (1) < Tarvastu khk, Vooru — J. Kala (1899)

-

Mõni sõna Tarvastu ahi-kotustest

Vanast elasid mõned inimesed tontidega kokku: ahksid neile ahervarte ja muu seesuguste kohtade pääl. Pärast neid pidid ka teised niisugus taludes elavad inimesed sinna ahrma: iga uudsest asjast pidi oma osa viitama; oli kas-või verine vesi, looma tapmise aegu, mujale es tohi teda kallata ku sinna. Kui nii ei tehtud, oli palk käes: kõige parem loom kohe valmis! Lasti mõni elaja-loom sinna minna - või juhtus inimene selle koha pääle astuma - jälle vigor peatsis: jalad tõmmati äkitselt nii kangeks, et paigastgi liikuda ei saand, kuni avitaja tuli ning valla päästis: Võõra, teadmata inimesesse ei mõjunud kurja võim nii väga.

Kanged Jumala sõna pruukijad mehed häävitasid seesugused paigad ära. Ojatalu (Tarvastu vallas) usses, tare ja aida vahel oleva ahrmise koha kaotas minu kadunu isa-isa vana oja Valge Johan, kes sääl peremees oli.

Ühe vagasel suise päeva õhtupoolikul käskinud ta poissi puid valmis lõhkuda ning ahervarre ligidale kanda. - Ise palunud ahrmise koha juures, palja pääga piibli raamat ees, kaua põlvili maas. Pärast käinud piiblist lugedes, mitu ringi ümber koha. Selle järele põletanud ta need lõhutud puud ahervarre pääl ära. Sest saadik saanud aga rahvas tollest ristist lahti.

Ligi 70 aastase Johan Pärna jutustus. (Rahva suus kuuldu: ahkma, ahrma ohverdama, ahimees j.n.e.) E 39860/1 (1) < Tarvastu khk - J. Vaine (1899)

-

Palu talude Toora aed ja Toora kivi

Tarvastu kihelkonna Mõnnaste külas on kolme talu vahel (kahe Palu on vanas kohas alles; kolmas, mis vanast Alttare Palu nime kannud, nüüd aga Rebastemäe talu on, on uuele kohale viidud) tooraaed ehk vana eestlaste ohverdamise koht olnud, kus pääl võsa on kasvanud. Praegu on sääl ainult üks suur kivi. Säält on leitud helmi (v. ERM korjan. r. 201, asi 133) vana rahasid ja üks tuleraud (on kadunud).

Järelejäänud vana jutt: Üks noor tütarlaps on laupäeva õhtul mõisa teolt pakilt kodu tulnud, võtnud säält võsast okse, pannud paja alla ja teinud lehelist, millega ta oma pääd pesenud. Varsti pärast seda läinud see tütarlaps hulluks, sest sellest võsast ei ole keegi tohtinud midagi võtta, nii ustud. Mss 118 (14) < Tarvastu khk – Jaan Müür (1912)

-

Tarvastu vallas Mõnnaste külas on kaks Palu talu kõrvuti. Nende kahe talu piiril olevad olnud vanal ajal ohvrikivi. Seda kivi piiranud aed. Kivi nimetatud „Toorakiviks” ja aeda tema ümber „Tooraaiaks”. Sellele kivile viidud ohvreid. Ükski perekond ligikonnas ei maitsnud enne tapetud loomast kui viis tükikese sellest Toorakivile. Kes enne liha ohverdamist liha maitsenud, need jäänud kurgust kinni. Ühel vana aasta laupäeva õhtul lastud Palu Elleri kari kaevuäärde jooma.

Karjas olnud ka tige pull. Pull jooksnud karjast ja enne kui keegi teda oleks saanud takistada lõhkunud ta Tooraaia ära. Kari aetud jällegi lauta. Aeda ei hakatud enam vastu õhtut parandama. Õhtul, kui kõik pere istus söögilauas, ilmus lävele keegi võõras naine. Naine ütelnud: „Mis te mu amмест ära lõhkusite? Antke mu ame tagasi!” Naine ei jätnud omanõudmist enne järele, kui mindud ja parandatud aed ära.

Nüüd on see kivi lõhutud ja aed ammu lagunenud. ERA II 237, 189/91 (3) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Nuudi t - Elli Sulg, Tarvastu algkooli õpilane < Ann Eller, 72 a (1939)

-

Vanad „võimu” kohad Tarvastus

1. Kundre talu põllu sees Mõnnaste külas, seisab praegu Vare kuhu iljuti alles Henge õhtu ja iga kord kui värsket keetet koppakesega kõige päält kui paast tõsteti Varele viiti - Kunagi kord ei olla viimata tohtinud jätta. Tähtsatel õhtutel ja iga värsket keetmise aeal.

2. Nee sama sugune vare on Suisle vallas Roni talu põllu sees. Kord surenud Peremehe pull ära. Peremees arvanud et see sest tulla et ta Varele sööki ei olle viinud. Võtnud südame rinda

ja vedanud surnud Pulli Vare kõrvale öölde: „Oled Sa ta henge söönu, söö kondi kah”. Aga unel olla Peremehele üteltud: „Vii Pull jälle ära, ega sul kahju enam ei saa olema, sinna käiva külla koera mo lastele pääle kusele”. - Sest saatik ei olla enam kahju kellekil loomal olnud ja Peremees jätnud Varele viimise ka maha.

3. Randsu talu Vana tare vare seisab praegu alles puutumada vana usu perast. Keski ei tohi lõhkuda kardetakse kahju. Ta on Teil ehk ime kuulda ega mis sinna parata. Ebausk põle veel lõpnud.

4. Oja talu põllu sees kasvis iljuti veel vana Kask Keda nii sama auustati kui vare kohte. Kord läinud Sulane okse raiuma aga pääle oksa raiumise jäänud meheke haigese. Haiguse põhjus arvati Kase süiks. Nüüd on ometagi tuul selle kartetud vaenlase ilma kartuseta maha murdnud aga keelatud kõvaste et üksigi ei olla temasse tohtinud puutada kuni ta ise sinna paika ära mädanenud.

5. Kadsakul olnud Suur Kuusk keda nii sama auustatud ja kardetud nagu kõike selle aegseid kohte kus Eba usk isi mida välja tõi. Kaks Peremeest olla järestiku sel talul varatselt ära surnud kuna kolmas praeguse Peremehe Isa kurja Kuusel alt välja ajanud ja Jõe kolta ala asema annud. H II 25, 365/6 (1-5) < Tarvastu khk - Jaak Käger (1890)

-

Pilluse ahervars

Pillusse Peet võtnud naese - tulnud sügisene värske keetmine - Peet naese juure: Kaie vii karjamaa ääre vare pääle kah! Mis! kilkanud Kaie ahastuses, või nõna on lugu siin, oleks ma seda teadnud - poleks ma sulle tulnud - Tillike talleke sai teppetud - hingeke sed isegi vastu võtta - vii nüüd raisule ka veel - ega elu niisuguses talus ei edene. Vii ikki vii Kaieke tükkike tühjale ära - arvas: parem ikka hoida, kui ojata. Värskest ikka and temale kah - Igast söögist. E 42736/42 (2) < Rõuge khk, Tsooru - Liisa Purk < M. Siipsen (1902)

-

Kärstne teed Pikru poole Pillusse talu. Ahervars praegu. Pillusse perenaine viinu igast värskest, viinu uutselei bā vanapaganale. Pidānu alasti viimā ku keski es nāe. Üitskōrd olli tōise talu peremehel vastu tullu, ütelnu: ärge kartke! RKM II 144, 134 (10) < Tarvastu khk, Mustla I < Tarvastu khk, Tarvastu v, Nahkle t - Selma Lätt < Elsa Varik, 78 a (1962)

-

Ahikotused hakkasid kaduma siis, kui hernhuutlased tulid

Aia nurgan või jälle kunnigi lähiksen nurmepääl oli kas mõni ahervars või suur puu, koes ohver viiti ja mis tahtmise paigasse kutsuti. Enāmiste oli sinna aid ümmer tett, et üitski loom sinna pääle's pia putma, sest sõss oles kas loom ärä koolu ehk jälle mudu aigesse jäänu. Selleperäst kasveve sõss ka kiiksugutse einä siandse tahtmise kotussa pääl. Sinna viiti nüid ohver ja pisteti kopaga einde veere ala. Ohvert viiti ka mõnikord ja mõnel kohal ööse ja ihualasti (Pilliusse). Siandsit tahtmise paike oli veel illä aa eest mede nurgan: Ojal, Pillussel, Kadsakul, Peetre Kāpardi tare man ja Naistemäel [---] ja peetass neid (tonte) veel prilla sääl au sehen.

Alles sõss, ku Ärrnuutre vällä tulive ja isändi majade mann naksive lugeme, kadusive siandse tahtmise paiga ärä. Sest enne sedä ollive rahvas nime peräst küll risti usku, aga na's tää usust midagi. Mede nurgan oli Kokutaja Jaak, kes vanatonte taludest piible raamatuga vällä ai. Tondi küsinu temä käest aset ja juhatanu na puha Võrtsjärve saarde. H II 55, 377/84 (14) ja E 28581/9 < Tarvastu, Nahkle – Johan Tõllasson (Feldfebel) 75 a vanakeselt (1896)

-

Ull-juhan saagis püha kase maha

Mõisan ollu Ull-Juhan. Sii tegi, mis taht, sõimanu ärräl naha täis. Sii olli säält [Pilluse talu ohvrikoht] müüdä minnu. Kaske es tohi puttu. Juhan vaadanu, et tuleb kaala. Saagin suure kase maha, ütelnu: "Tooge ärä ajaviites."

Sääl na mädänu, kennig es putu. RKM II 144, 135 (11) < Tarvastu khk, Mustla I < Tarvastu khk, Tarvastu v, Nahkle t - Selma Lätt < Elsa Varik, 78 a (1962)

-

Riuma Annusa talu Suurvare oli küla pühapaik

Vana ohvrikoht Annussa maas, terve Riuma k. viind sinna loomi ohvriks, kes ei viind, sel suri loom ära. EKIKN trv eki1 p-s [177] (346817) < Tarvastu khk, Riuma k

-

Niitsme talu pühapaik

Voorun Niitsme talu maapääl om praegu olla õige suur vare keset nurme. Ennemal aal viitu sinna engele andi. Andi pidanu viima egast põllusaagist kui seda saadi nagu rehepessu aig ja kartula võtmise aig. Ka einäaal' viit raasike einu sinna vare pääle. Kui mõni loom ärä tapet sõs viit ikki sellest osa sinna et enge pahatsese ei saa. Ka engeaal tood sinna engele andi. ERA II 282, 484 (27) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Vooru k – Jaak Veskemäe < Hans Anderson, 68 a (1940)

-

Kurtsu talu püha ristikuusk

Tarvastun Vooru valla piiri pääl Kurtsu talu maa pääl om praegu viil alles suur kuus. Seda puud peeti enamal aal pühasse. Kui Voorust inimesi kirikuse lätsive, sõs pidi ikki kuuse man ärä käimä. Kuus om tiiveerest kolm neli vakamaad kaugemal ja sõs pidi ega kõrd tii päält tükk maad kõrva minema. Kes puu man käis pidi ega kõrd puu pääle üte risti lõikama, sest muidu es ole käimisest midagi kasu. Kirikust tagasi tulen sõs es mintä kunagi kuuse manu. Kuuse man käimisest arvati õnnistust tulevat. Sedaviisi oli kuus üleni riste täis ja peris kirju sel' aal' oli kuuse ümmer ilus suur ümārik plats, aga nüid om si joba ammu ülesse künnet. Kuuske ei tohtivat maha lõigata sõs tulevat sellele lõikajale suur ädä ja viletsust ka neile kes sinna riste pääle om lõiganu ja praegu viil elāve. ERA II 282, 435/6 (14) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Laane t < Suislepa v, Varesse t – Jaak Veskemäe < Ann Rohtla, 70 a (1940)

Riidaja lepp

Imelik lepp. Riidaje mõisa lähiksen ollu üits suur lepp, mis ollu siist õõsel. Õõs ollu nõnda suur, et liud mahtnu sissi. Sääl ollu siande komme, et viitu lepä sissi värsket, ku luum tapetu. Tullu kõrd siga tappa. Ku siga tapetu ja värske keedet, sis üteldu karjapoisile, et võtku kauss ja viigu lepa sissi kah värsket. Poiss minnu. Jõudnu kopli viirde. Kõrrage tullu kange hirm pääle ja visanu kausi üle aia koplisse. Tõsel hommukul ollu talu laudan kige paremp lehm koolu. Küstu, kos poiss värske pannu. Poiss üteln, et visanu üle aia koplisse, kas ta, korat, esi kätte ei saa. Talust olevat prilla ahervare jären. Maade jagamise aigu lõhutu talu ära.

ERA II 237, 35/6 (4) < Tarvastu khk - Lembit Käärik < Liisa Tulp, 69 a (1939)

-

Esimene lapsepesu vesi varele

Kurtsu nurme sehen om viil praega neli või viis suurt kivi vare. Nende varete all arvati enge elävät. Neid engi es või ärä pahanda. Kui midägi asja tetti sõs pidi sellest kah engele vare pääle viimä. Kui Kurtsul või ümmer kaudu tõistel taludet mõni laits sundus sõs edimene latse mõskmise vesi pidi sinna varede pääle viima, sest sõs enge saavat õnnistust ja sellest latsest saavat tubli inimene. Kui aga vett sinna varede pääle es vii sõs saanu enge kurjasse ja kiusanu sõs ütteviisi neid inimesi taga. Ka sellest latsest ei ole sõs tervet inimest saanu. Kui vett viitu sõs pidanu ega vare pääle raasike kaldama kos arvati enge olevat. ERA II 282, 437 (15)

< Tarvastu khk, Tarvastu v, Laane t < Suislepa v, Varesse t – Jaak Veskemäe < Ann Rohtla, 70 a (1940)

-

Suislepa Ristikivi metsa tõnisepäeval andi

Suisle vene kiriku man Ristikivi mõts kutsutas. Sääl olli sea päid ohverdet tõnisepäeväl. Selleperäst keedeti tõnisepäeväl apu kapsta ja sea pääpool. ERA II 301, 35/7 (30) < Helme khk, Patküla v, Pikasilla k < Tarvastu khk - Liis Pedajas < Juhan Liiv, s 1868 (1942)

-

Tõnismäele tõnisepäeval andi

Tõnissa päeval keetetud sia pääd, pool pääd saatetud poisilt ratsa hobusega Tõnismäele (Tõnismäeks kutsuti mõni kinguke või vana ahervare kuhu ohvrid viidi, neid olnud igas külas), mida ta sinna maha pidi viskama ja tuhatnelja ajades ilma et tag[as]i vaataks jälle kodu tulema. E 9, 8470/1 (66) < Tarvastu khk - A. Parts, rätsep (1893)

-

Mihkclipäeval hingedeale kalmudele ja varedele süüa

Mihkclipäeval keedeti õhtu leha ja kärke ning viidi ka vaimudele tare otsa peale, kivikalmudele ja -varedele. H III 25, 168 (11) < Tarvastu khk - P. Männik (1896)

Mihklipäeva pörsapraest tükike varele

Mihklipäeva laupäeval tapeti üks pörsas ära, pandi viimne kui tükk keema; kui juba ära oli keenud, ei tohtinud enne keegi katsuda, kui perenaine igast pörsajaost ühe tükikese veikese nurmiku sisse pani ja peremees selle nurmikukese nurme peal oleva kiviahervare alla viis vanatondile. Nõnda tehti ka õllega, mis mihklipäeva laupäeval tehti. Kõik see terve pörsas pidi mihklipäeval ära söödud saama ja õlu joodud saama. E 18074 (6) < Tarvastu khk - J. Sams (1895)

-

Toomapäeval varele vorsti

Tooma päeval tehti orste, päris orsti tegemise pääv. Esimesest vorstist viidi tooma päeval kivi ahervarrelle, kus siis julgest ahti peeti (ahsti = kunst). Veske 3, 397 < Tarvastu khk - Mihkel Veske (1928)

-

Lauritsapäeval varele värsket liha

Lauritsa päeval tapet sikk, esimest ahevarrelle, ehk oinas esimesest värskese. Veske 3, 397 < Tarvastu khk - Mihkel Veske (1928)

-

Peetruse talu püha mänd

Vooru linnamäest paar vakamaad üle oru lõuna õhtu poole, seisab teine veiksem mägi, mida rahvas praegu Pedajemäeks kutsub. Mägi on sellest nime saanud, et seal veel ühe aasta saja eest suur männapuu kasvanud, mida endisel ajal jumalikult olla austatud ja millele pagana usu ajal ohvrid olla toodud. Mägi seisab praegu Petruse talu põllus. Nende ridade kirjutaja nmimema rääkis, kui ta a. 1834 Petrusele 18 aastasena perenaiseks Kõksi talust toodud, olnud see jumaldatud mänd juba maharaiutud, ja tema jämedast tüvist riietepesemise küna tehtud, millel tema onia loomulikkude kohtade pääl kasvanud oksadest jalad all olnud. Varem aastal 1700 kuni 1710 on Petruse talu asutaja Tiidu seda mända jumalikult auustanud. Asutaja Tiidu nime järele on seda talu tema nime ja endise elukoha järele „Araku Tiiduks” hüütud, sest et ta Araku talust tulnud olla. Paul Arthur Meil, 1921? Wooru ja Petruse ajaloolised ja geografilised teated, lk 5.

-

Ristipuud kalmistul ja kodus

Kodukäija surnu

Vanaste kui surnu ära mateti sõs pelläti et ta akkab üüse kodu käimä, selleperäst sõs lõigatu surnuaida puude koosseis riste kodupoole külgi et surnu ei saa kodu käima tulla. Ka kodu mõne puu pääle lõigati sellepärast riste ja lõetu nõisasõnu. ERA II 270, 73 (19) < Tarvastu khk, Tarvastu v, Ämmuste k, Pilli t popsikoht - Jaak Veskemäe < Märt Konts, 84 a (1940)

-

Ristteedel arstimine

Vana rahasid on leitud ja leitakse veelgi õige mitmelt kohalt terves Tarvastu kihelkonnas, iseäranis teede äärest, teede kokkukäimise kohtadest. Üks põhjus, kuidas rahad maha sattunud, on, nagu rahvas jutustab, järgmine: Rahaga arstiti vanasti haigusi: vajutati rahaga kolm korda haige koha pääle ja visati see raha siis kusagil ristteele maha; kes selle raha üles võtnud, sellele hakanud haigus külgi; sellepärast ei ole keegi julgenudki raha üles võtta.
Mss 218, 10 (19) < Tarvastu khk – Jaan Müür (1912)

-

Kihvassaare talu Tõnni vakk

Tarvastus Kihvassaare talus on ka niisugune Tõnni vakk või panipaik olnud, koe sisse perenaine ise. Igast uudisest ja värskest söögist ikka natukese sinna sisse pannud. Arvatud maja õnne toojad vaimud sääl sees elavad. See vakk olnud ahju suu pool nukkas kus ka veel muid puu lõmme ja kolamid varjuks ees seisnud.

See vakk ajanud alba aisu mõni kord hullusti välja (talunime ei tohi avalikult öelda). See vana inimene kes mulle sellest panipaigast rääkis olnud sääl talul karjatütrukuks kui see vakk oma osa saanud. Ei kiski muu kui perenaine ise, pole tohtinud sinna vakka sisse midagid panna ega vaadata.

Öeltud, kes sinna sisse vaatab jääb pimetaks. Üks olevad korra vaatanud sinna sisse. Koletad loomad vahtinud põhjast vastu taldriku suurused silmad olnud neil pääs. Vaataja pole küll pimetaks jäänud. E 38139/40 - J. Laarmann < Paistu khk, Holstre (nüüd Paistu) v, Linsi veski (1899)

-

Tõnnevaka vanema valimine suurel ristipäeval

Suurel ristipäeval tulivad mehed kokku ja valitsesivad eneste seltsist ühe ülema, kelle kätte nad oma anded jumalate heaks viisivad.

Sell päeval oli ka õnneloosi võtmine selleaasta õnne kohta ja ka ühtlasi suve vastuvõtmine.

Tõnisapäev oli ka vanast suur püha. Siis tõi iga mees oma ande „Tõnnevaka“ tarvis ülema kätte. Tõnnevakk oli üks ümargune nõu, mis ühelst pakust oli tehtud, põhi alla pantud ja ka kaas käis pääle. Annid panti sinna sissi ja ta seisis alati ülema kambre otsa pääl, kambrisse sissi teda ei tohitud mitte tuua. H III 6, 283/4 (3/4) < Tarvastu khk - Mart Jõgi, 1889

-

Võrtsjärve asemel Taara hoone

Võrtsjärv (kirjakeeles Virtsjärv) ei ole mite lood järv, vaid üits tulu järv, sest tema asemel ollu enne ilus heina maa, (kas sääl küll kennigi heinu tegi või es tee, seda ei tää mina ei ka sie, kes mulle seda juttu kõnel) keset seda ilust hainamaad väikse ümäriku mäekse otsan olu üits Jumala või Taara hoone, ehk kige õigemine ütleda kirik, kun kah jo kaua Jumalat orjad, - ja palvesid Jumala poole saadet. Nüüd oln ka üits kevadane ilus pühapäev, ja rahvast ollu õige pailu noori ja vanasid kirikuse tulne, nende juttussa pidaja, pidanu õige mõnusaste juttust, kui ta jo pea lõppe korrale oma juttussama saanu, - sääl kuulu na ütte häält vällast; - üits järv tuleb põhja poolt siia poole!! - Rahvas kokkunu nõnda ära et ta tükil aal paegastgi liiku ei ole

saanu, kuni viimata juttussa pidaja oma ehmatuse üle peremehes saanu, ta võtan sõna suhu, ja ütlen:

Ära pellaku, jääge ega üits oma koha pääle seisma, sest Jumala nuhtluse eest ei saa kennigi ära joosta; ärge ka siit pühast paigast mitte välja minge. Et küll juttussa pidaja rahvast keeld sõsgi läits suuremb osa rahvast välja, - vähemb osa kuuld oma juhataja hääld, ja neil oli ka sest suur kasu, sest nema jäiva sinna Jumala hoonese või Taara majasse, ütte kadumata õnnist ja igavest elu elama; nema kitava oma Jumalat kes neid selle õnneliku elu sissi pannu; ja ka oma juhatajat kes nüid ütten nendega selle õntsa elu osaline oli. Aga nii kennu välja lätsiva saiva joond oma juhataja sõna põlgamise perast oma palka hukatust kätte! -

Sest nii pea kui nema välja oliva saanu, tuli suur vee kogu pilvist maha, ja katt nema kik ala. Aga sie vesi mis sõs suuren pilven tuli, es ole seande kui ta nüid om, - sest nüid om ta lämi porine, ja seast, läga sehen et jomisesse pea=aigu kõlbmata. Aga sõs kui ta tulu olsi ta nii, selge, puhas, ja karastav külm, et tema siest iga üits hää meelega juua tahtn, ja kes ka säält seest juua saanu sie tundan ka endel nagu uue ramu olev, sest ta oli sellest taevast tullu järvest juua saanu. Aga rahvas mis järve ümer elama oli asunud, jätiva Jumala orjuse maha, ja tahiva esi ega üits oma Taara olla; ja Jumala meel sai selle ülbuse ja nende paha tegude perast misinimeste lastest teti väega pahase nõnda et ta selle kalli kosutava vie ära võt, ja selle asemele jälle pani selle vie mis säält prilla om. Enne selge ja puhta vie ajal nät ka sie püha maja ära vie sissi aga nüidse viega ei nätta teda enam; inimestekurjus om ka seda kinni kattan. Nii palju olemina sõs latsest perast kuulu; kui siin tähentet om.

H III 6, 552/6 (4) < Tarvastu khk, Tüma t - Vennaksed Viira Jaan ja Johan + Andres 12 a (1889)

Hõbevalge andmine Vooru Silmarohu allikal. Kuva: A. Kaasik

TARVASTU KIHELKONNA TEADAOLEVAD AJALOOLISED LOODUSLIKUD PÜHAPAIGAD

Allpool esialgne nimekiri Tarvastu kihelkonna ajaloolistest looduslikest pühapaikadest vastavalt senisele uuringute seisule. Kuna mõnegi paiga asukohaandmed on puudulikud, võivad nimekirjas mõned paigad osutuda üheks ja mõned mitmeks. Kindlaks määratud asukohaga paikade puhul on antud praegune külanimi, teiste puhul aga pärimusteates antud külanimi. Nimekiri on esitatud külade vm esimese kohanime tähestikulises järjekorras. Mõnel juhul on pärimustekstis vaid talunime esitäh.

Niisiis, edasiste uuringute käigus see nimekiri täpsustub ja kindlasti ka täieneb.

Kalbuse k Urri talu ahikotus

Kivilõppe k 2 liukivi, Kalevipoja kivi, Taevakivi, Vanapagana kivi

Kuressaare k Pupsi talu kahja ahervars

Mõnnaste k Jõgeva / Lombi t hiis, Anne kirik, Annelombi kirik, Anne vare, Toome Suurvare, Kabeli põllu vare

Mõnnaste k Loime / Roobe / Kaldrema t püha lepik, Uisavare

Mõnnaste k Kundre t vare

Mõnnaste k Leemendi t ahikotus, Kalme mägi, Kalmeti vare

Mõnnaste k Kõssa ja Tangu t vahel ahikotus

Mõnnaste k Palu t Tooraaed, Toorakivi, Varepäälitse

Obriku k püha koht

Pikru k Randsu t vare

Pikru? k Oja t püha kask

Pikru ? k O t pühapaik - lepavõsa

Pikru k Oja t ahervare

Pikru k Räägi t ahervare

Pikru k Patta t ahervare

Pikru k Piiluse (Pilluse) t pühad kased

Pikru ? k Peetre Käpardi t püha paik

Pikru ? k Naistemäe t püha paik

Riuma k Annussa t Suurvare

Riidaja lepp

Roosilla k Niitsme t püha vare
Roosilla (Koguli) k Kurtsu t püha ristikuusk, hiiepuu
Roosilla (Koguli) k Kurtsu t vared
Roosilla k Murru t aru-kaasikus Uku kivi, kuusikus ahtmise koht
Soe k Ronimäe allikas ja oja
Soe k Roni t ahervars
Suislepa k Matsi Märdi t pühapaik
Suislepa k Ristikivi mets
Tarvastu Taara hiis, Hiemänd, ohvrikivi, Õneallikas
Tarvastu vallas hiis ja hiiekivi
Tarvastu v T. t ahervare
Unametsa Kalmetu t hiiepaik
Vanasaar, Tondisaar
Vanausse k Vanavuse t vare
Villa k Pendre t Liugivi
Vooru k Silmarohu allik, Silmaallikas
Vooru k Eluallik
Vooru tamm, Orjatamm, Uku tamm?
Vooru k Peetruse t Männa mägi, Pedajamägi
Vooru Kalmemägi, Ristikiriku mägi
Vooru R. Talu kivivare
Vooru vallas hall kivi
Väluste k Punaku t tapuaed ja vare
Väluste k Aadama-Antsu t ahervare
Ämmuste (Pikru) Eerismägi
Ämmuste (Pikru) Peetre / Piitre vare
Ämmuste k Kadsaku t püha paik
Ämmuste k Kadsaku t püha kuusk
Ämmuste k Kõva t ohvrikivi
? k Tõnismägi

Võimalikud pühapaigad

Nende paikade puhul viitavad mõningad pärimused või kohanimi võimalikule pühapaigale, kuid selged andmed esialgu puuduvad.

Jakobimõisa k Kullamägi

Kuressaare k Kitsi t Laikivi

Mõnnaste k Kureni t Kunsiauk

Pikru k Matu mägi, allikas, koobas

Riuma k Juhkama t Pühatiik

Vooru k Töötusemägi

Kuressaare küla Kitsi talus asuva Laikivi kohta pole seni teada otsest pärimust pühaks pidamisest. Armastatud laulu Kodukotus sõnade autori Andres Renniti lapsepõlves 1860.-1870. aastail oli see külalaste meelis-mängupaik. Ühel hilisemal fotol võib näha kivi ümber ka lippidest aeda. Praegu aga on mitmed inimesed veendunud, et see on püha paik. Kivi ümbrust hoitakse korras ja vahel jäetakse sellele ka ande. 2020. a sügisel korraldasid kohalikud elanikud Laikivi juures Tarvastu kihelkonna hiieretke piduliku avamise. Mängis lõõtspill, lauldi ja esinesid rahvatantsijad. Pildil puudutab Laikivi hiieretke üks juhte, kirjanik Valdur Mikita. Kuva: Joonas Talvik

TARVASTU KIHELKONNA REGILAULE HIITEST

Looduslikud pühapaigad regilauludes üldiselt ei kajastu, kuid erandi moodustavad hiied. Regilaulud ja hiied kuuluvad põliselt kokku. Hiites on helisenud regilaulud ja regilauludes helisevad hiied. Mõni hiie laul on nii rohkearvuline, et on saanud uurijatelt lausa oma tüübi. Sellised on *Isa hoidis hiiemetsa* ning *Hiie noormees*. Hiitele keskendudes võiks eraldi laulutüübiks määratleda ka *Hiiehobuse*, *Hiiejärve*, *Heliseva hiie* ja ehk mõne teiseigi. Nagu hiie-sõna, nii ka regilaulu-hiied on omased peamiselt Põhja- ja Lääne-Eestile. Hiis esineb ka Mulgimaa regilauludes. Kui Karksi kihelkonnas on talletatud üle paarikümne hiie laulu, siis Tarvastu kihelkonnas poole vähem. Allpool valik neist.

Õitsi laul

Lähame illuksi iidekaudu
Sala lähme salu kaudu
Kui ei kuule iide koera
Ega näe ide peiu -
Tiltsu võt saani tinane
Raksu võt saani rahane
Loksu võtsid kulda looga
Elki võtsid hõbe helme
Juba kuulive iide koera
Juba näeve iide peiu
Tuli ta välja toasta
Karas välja kameresta
Kübareta kindaetta
Habemeta hammeetta
Hüidis ta üle värati
Hüle seitsme seina palgi
Üle katsma karja lauda
Üle ütsma hobeste hoovi
Tulge sisse neiu noore
Tulge sisse öömajale
Öömajale söma ajale
Minge hoṁe hoṁikulla
Siin on kulda äia tooli
Siin on kulda ämma tooli
Mesitse minija tooli
Vahatse vaderi tooli
Minge hoṁe homikulla
Hoṁikul utsu madala

Hoõnikul kaste kasina
Siis ei niistu niidi sukka
Ega ei kastu kaala põlle.

H IV 3, 250/1 (4) < Tarvastu khk - Jaak Käger, pseud. J. Elula (1889)

Hea hääl

Helise, helise ilma,
kõmise, kõmise kõrbe,
Hüia vasta, hiie suuri,
Laula vastu, laia laane,
Kuku vastu kuusemetsa,
Helgi vastu hõbemetsa,
Paugu vastu, palgimetsa -
Minu hea heale vasta,
Lahedama laulu vasta,
Kumedama kurgu vasta!

E 70425 (12) < Tarvastu khk - Aino Tubin (1930)

Õitse laul

Lääme hiljuti iide kaudu
Kui ei kuule iide peni.
Ega näe iide neiu
Augu iide alli rakka.
Saime iide kottale
Vahel iide vahtiela
Tiltsu võtt saani tinane
Raksu võtt saani rahane
Loksi võtt kulda looga
Helgi võttiva hõbe helme
Juba kuuliva iide peni
Kuuli iide noori meessa.
Tuli välja toasta
Kargas välja kamerista
Kübarida kindaida

Ava päisi amme'ella
Õigas ta üle värati
Üle seitsme seina palgi
Üle katsama karja lauda.
Üle ütsama ooste oovi
Tulge sisse neiu noori.
Tulge sisse öömajal ?
Siin kulda äia tooli
Siin om kulda ämma tooli
Vahatase vateri tooli
Pindeliku peiu pengi
Kandeliku kaasa laua.
Neiu kuuli kosti vastu
Tääsõ targaste kõnelda. -
Kes pand kaane alla kandamia
Alla tõrre tõusemaia
Villavakka meid vajuma
Suvel meie sulaste orja
Talvel naiste neitsikese
Suvel vikati õlala
Talvel kangas kaalanegi
Suvel mei' viilime vikatida
Talvel kaalume kangeala
Meil oli kaul karjalauda
Ee otsan hobuste oovi
Vau pääl om varste talli
Loo meie laulim lauta minnes
Kaits lugu tagasi tulles
Kui meie kukk'sime koju tulles
Vastu kukkus koja seina
Arutiva aida seina
Sest et laits oli lauline
Tõine sõsar sõnuline
Kolmas kulla ääleline.

H III 20, 322/4 < Tarvastu khk, Tarvastu v - Kaspar Tober (1894)

Venna sõjalugu

Kulla veli vellekene
Arak tõi sõasõnumi
Vares vaakus vainukeeli
Mihi vaja miilitsasse
Poisse vaja polgu pääle
Veli ella vellekene
Tahat sõuda sa sõana
Viire vainuväljädella
Ma tuu's piika Piirimaalta
Mõõka alja Arjumaalta
Veli ella vellekene
Aa's selgä sõasärki
Pane jalga sõasuka
Aa's kätte sõakinda
Üüle sõaüuke
Veli ella vellekene
Laad sa vainuväl'läle
Veri vendade vahele
Astut esä majasta
Ella ema oole alta
Veered vendade seasta
Ella õdede oolelta
Ärä's mine mõtsa teeda
Mõtsan nii murdja muusuva
Laiakäpa laamiva
Ärä's uida undi tiida
Sõvva suside seana
Ärä sa maga mõtsamaila
Puhka põllupõimudella
Mõtsamaist saad maalisi
Põlluotsast ohatusi
Mine sa hiie ilussa
Puhka sääl puie vilussa
Maga marande majasse
Vanemate valvamisel
Ülemate üükaitsel

H II 43, 147/8 (17) < Tarvastu khk - J. Ungerson < Ewa Tölp, 86 a (1892)

LOODUSES LIIKUMISE ÕIGUSED

Igameheõigus

Looduses liikudes tasub meeles pidada üldisi häid tavasid, mida nimetatakse kokkuvõtvalt igaüheõiguseks. Eestis on loodus- ja kultuurmaastikul lubatud liikuda jalgsi, jalgrattal, suuskadel, paadiga või ratsa. Piiramata ja tähistamata eramaal võib liikuda igal ajal ja korjata marju, seeni, ravimtaimi ja maha langenud või kuivanud oksa, kui omanik seda suuliselt ei keela.

Kui eramaa on piiratud või tähistatud, on selle läbimiseks ja sellel viibimiseks vajalik omaniku luba. Piiramiseks ja tähistamiseks ei saa lugeda üksikut piirikivi või vana lagunenud aeda. Siltide vahekaugus peab olema selline, et nende vahelt ei saa neid märkamata mööduda. Märgistus peab olema igaühele nähtav.

Maaomanikud ei või keelata liikumist avalikel ja avalikuks kasutamiseks määratud maadel, teedel ja veekogudel, samuti jääl ja kallasrajal. Maaomanik ei või keelata eratee ega -raja kasutamist jalgsi, jalgrattaga ega muul sellisel viisil liikumiseks, kui kasutus põhineb väljakujunenud taval ega ole talle koormav.

Looduses ei või

- liikuda kohalike elanike koduõuel, istandikes, mesilates, külvidel, viljas ja mujal põllumajandusmaal, kus omanikule tekitatakse sellega kahju;
- telkida üle ühe ööpäeva ja süüdata lõket maaomaniku või maavaldaja loata;
- pidada jahti ja kalastada ilma vastava loata, välja arvatud lihtkäsiõngega;
- vigastada puid ja põõsaid;
- häirida kohalike elanike kodurahu;
- kahjustada metsloomade ja lindude elupaiku ja pesi, korjata nende mune, võtta neid kaasa koju ning tekitada neile muul viisil kahju;
- kahjustada looduskaitseobjekte ja kaitstavaid liike;
- kasutada mootorsõidukeid selleks keelatud kohas;
- saastata loodust.

Igameheõigusest pikemalt: <https://www.eesti.ee/et/eluase-ja-keskkond/looduskaitse/liikumine-looduses-ja-igaueheoigus/>

Kaitstava mälestise juurdepääs

Igameheõigus tagab üldiselt loodusmaastikul jalgsi, jalgrattal ja suuskadel vaba liikumise, kui maaomanik just juurdepääsu ei piira. Kaitstavate loodus- ja kultuurimälestiste puhul on aga seadusega tagatud enam.

Looduskaitseseaduse § 15 sätestab, et kaitseala sihtkaitse- ja piiranguvööndis või hoiualal olevad või kaitstava looduse üksikobjekti juurde viivad teed ja rajad on päikesetõusust päikeseloojanguni avalikuks kasutamiseks ning nende olemasolu korral peab kinnisasja valdaja tagama nimetatud ajal inimeste juurdepääsu kaitstavale loodusobjektile. Sama tagab

muinsuskaitse seadus kinnismälestiste, sh kaitse all olevate arheoloogiamälestiste ning looduslike pühapaikade puhul.

Õuealal asuva mälestise külastamiseks tuleb aga igal juhul küsida maaomanikult luba.

Looduskaitse seadus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/129062022007>

Muinsuskaitse seadus: <https://www.riigiteataja.ee/akt/119032019013>

Avaliku veekogu juurdepääs

Avalike veekogude ääres, mis on laevatatavad (nt Võrtsjärv), on tagatud vaba läbipääs 10 m laiusel kallasrajal. Muudel avalikel veekogudel (nt Tarvastu jõgi) on kallasraja laiuks 4 m.

Avaliku veekogu kallasraja kasutamine on sätestatud keskkonnaseadustiku üldosa seaduse § 37-39. Veebis: <https://www.riigiteataja.ee/akt/128062016019>

Avalikud veekogude nimekiri on kehtestatud vabariigi valitsuse korraldusega. Veebis:

https://www.riigiteataja.ee/akt/3111/2202/1001/426k_lisa.pdf#

Pikru küla Matu koobas ja allikas (ülal) ning Jakobimõisa küla Kullamägi (all) asuvad Tarvastu jõe ääres, mille avalik kallasrada on 4 m laiune. Kuvad: A. Kaasik

VAATA LISAKS

VEEBIVIITED

Väljaanded, uurimused, artiklid

Ave Anniste, Ahto Kaasik, 2012. Iidsete (püha)paikade kaitse ja haldamise suunised. Veebis:

https://www.hiis.ee/images/files/Suunised_ek.pdf

Elmar Anton. Ajalooline traditsioon Tarvastu kihelkonna lõunapoolsest osast

Kogutud 1926. a. suvel. Veebis:

https://www.folklore.ee/radar/digi_pre.php?area=Tarvastu%20l%F5unaosa

M. J. Eisen. Ahikotused. Eesti Üliõpilaste Seltsi Album. 6. leht, lk 85-97. Veebis:

<http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101783>

Enn Ernits, 2019. Lõuna-Eesti a(h)i - alguliste kohanime päritolust. Emakeelse Seltsi aastaraamat 59, lk 697-710. Veebis:

https://keeljakirjandus.ee/wp-content/uploads/2019/11/Enn_Ernits10-15.pdf

Hiiepaik. Mis on pühapaik?

<https://hiiepaik.ee/wp-content/uploads/2016/03/Mis-on-pyhapaik.pdf>

Hiiepaik. Juhend pärimuse talletamiseks ja pühapaiga kaardistamiseks

<https://hiiepaik.ee/loe/juhend-parimuse-talletamiseks-ja-puhapaiga-kaardistamiseks/>

Hiiepaik. Hiiekoolide liikumine:

<https://hiiepaik.ee/tegutse/hiiekoolid/>

Jaan Jung, 1898. Muinasaja teadus Eestlaste maalt. II, Kohalised muinasaja kirjeldused

Liivimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Veebis: <http://www.digar.ee/id/nlib-digar:101801>

Ahto Kaasik, 2018. Rüüstatud pühapaigad. Veebis:

https://hiis.ee/files/ryystatud_pyhapaigad_2018.pdf

Ahto Kaasik, 2021. Looduslikud pühapaigad Helme kihelkonnas. Juhendmaterjal koolidele.

Veebis: <https://www.hiis.ee/images/files/Helme%20khk%20pyhapaigad%20koolidele.pdf>

Ahto Kaasik, 2022. Looduslikud pühapaigad Karksi kihelkonnas. Juhendmaterjal koolidele.

Veebis: <https://www.hiis.ee/images/files/Karksi%20pyhapaigad%20koolidele%202022.pdf>

Oskar Loorits, 1935. Mulgimaa ohvrikohad. Kaleviste mailt. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad III, lk 225-300. Veebis: <http://hdl.handle.net/10062/87592>

Laura Mäemets, 2017. Pelli pärimus Mulgimaal: traditsioon, tuntuus ja tähendus. Magistritöö.

Veebis:

https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/59734/Magistritoo_rahvaluule_Maemets_Laura_2017.pdf

Vilja Oja; Sven-Erik Soosaar, 2013. Eesti põrgu. Emakeelse Seltsi aastaraamat 58, lk 148-167.

Veebis: <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:286831>

Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskus, 2013. Ajalooliste looduslike pühapaikade inventeerimise meetodika. http://hiis.ee/files/Uurimismetoodika_251127.pdf

Linda Uudeküll. Ajalooline traditsioon Tarvastu kihelkonna põhjapoolsest osast.

Kogutud 1926. a. suvel. Veebis: https://www.folklore.ee/radar/digi_pre.php?area=Tarvastu%20p%F5hjaosa

R, Wild; C. McLeod (koostajad) (2008); Ahto Kaasik (toimetaja, kaasautor) (2011).

Looduslikud pühapaigad. Juhend kaitsealade valitsejatele. Maavalla koda. Tartu, 2011.

Veebis: <https://portals.iucn.org/library/efiles/documents/PAG-016-Et.pdf>

Andmebaasid

Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. Tarvastu kihelkond:

<https://www.eki.ee/kohanimed/index.php?khk=trv>

Eesti looduslike pühapaikade kaart: <https://www.hiis.ee/pyhapaikade-kaart>

Eesti regilaulude andmebaas: <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>

Kultuurimälestiste register: <https://register.muinas.ee/public.php?menuID=monument>

Eesti Looduse Infosüsteem (EELIS): <https://eelis.ee/>

LEPP ehk Lõuna-Eesti pärimuse portaal: <http://www.folklore.ee/lepp/karksi/>

KOOBAS: kohapärimuse andmebaas:

http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?dok_id=14&module=300&op=

Rahvausundi ja muistendite andmebaas Rehepapp:

<http://www.folklore.ee/rehepapp/tekst.php?show=all>

Rahvusarhiivi ajalooliste kaartide rakendus: <https://www.ra.ee/kaardid/index.php/et/site/advanced>

Trükised

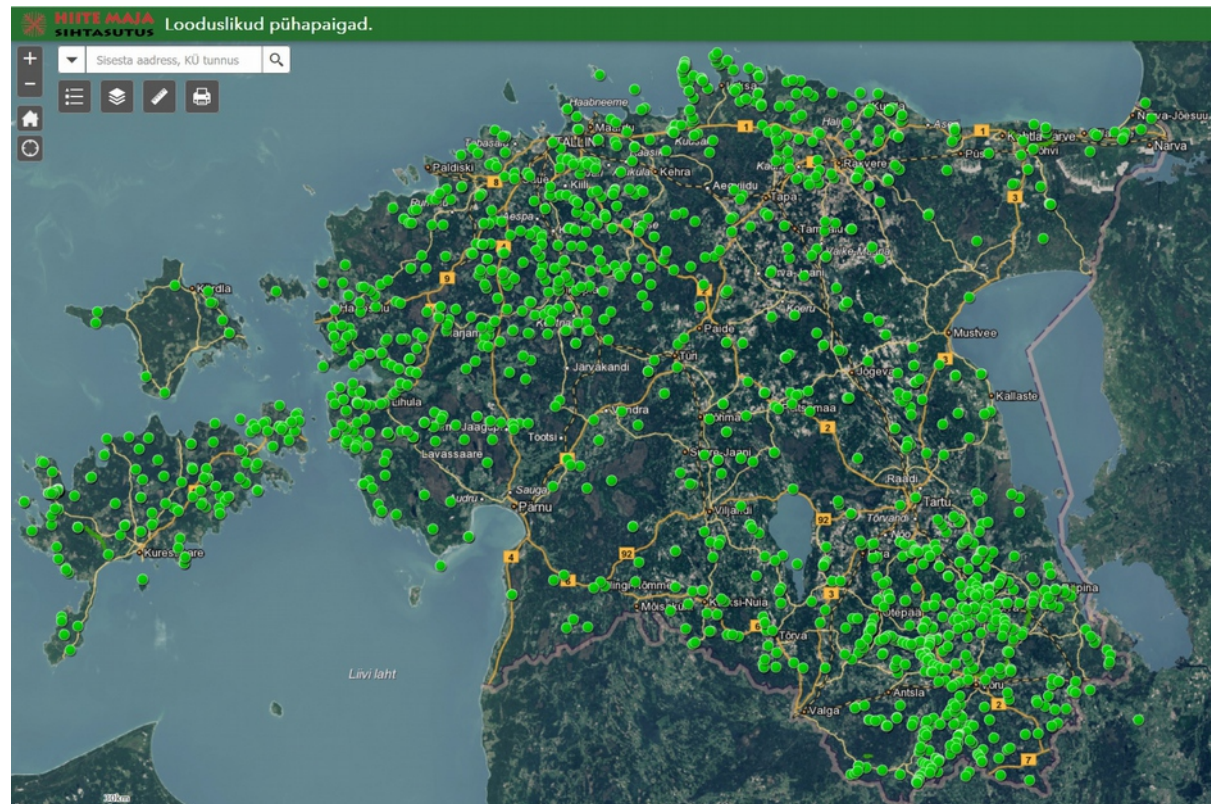
Ahto Kaasik, 2016. Põlised pühapaigad

Ahto Kaasik, 2017. Pühapaikade teejuht

Reijo Sild, Timo Lihu, 2020. Tarvastu kihelkonna ajaloolised looduslikud pühapaigad.

Uurimistö. Käsikiri hoiul Tarvastu Gümnaasiumis

Sirje Kasendi, Arvi Sepp, 2022. Tarvastu kihelkonna vana pühakotusse. Luumiseluu ja perimuse

Hiite Maja Looduslike pühapaikade kaart 01.2023. Veebis: <https://www.hiis.ee/pyhapaikade-kaart>

LÜHENDID

Kogud ja käsikirjad

E - Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu

EKIKN – Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek

EKLA – Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERA - Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu

ERM - Eesti Rahva Muuseumi rahvaluulekogu

H - Jakob Hurda rahvaluulekogu

Jung Mss – Jaan Jungile saadetud kirjade kogu Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis, fond 13

RKM - Eesti TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. (Riikliku) Kirjandusmuuseumi (nüüd Eesti Kirjandusmuuseumi) rahvaluule osakonna rahvaluulekogu

Veske - Mihkel Veske rahvaluulekogu

Muud lühendid

a – aasta/ aastane

as – asula

f – fond

k – küla

khk – kihelkond

l – linn

k/n – külanõukogu

l - linn

m – meeter / mõis

ms – mõis

raj – rajoon

ran – Rannu (kihelkond)

s – sündinud

t – talu

trv – Tarvastu (kihelkond)

v – vald

Hiiesõbrad Vooru tamme all. Kuva: Joonas Talvik